

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Острозька академія»
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин та національної безпеки
Кафедра історії ім. проф. М.П.Ковальського

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістра
на тему:
«Населення Острожчини у XVIII ст.»

Виконав:
Студент 2 курсу, групи МІ-21
спеціальності 032 Історія та археологія
освітньо-професійної програми
«Історія та археологія»
Марискевич Владислав Олегович

Керівник – кандидат історичних наук,
доцент Близняк Микола Богданович
Рецензент – доктор історичних наук,
професор Кулаковський Петро
Михайлович.

Робота допущена до захисту
(протокол № ___ засідання кафедри історії від _____ 2024 року

Завідувач кафедри історії
ім. проф. М.П. Ковальського: _____ Андрій СМІРНОВ

Острог, 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. ОСТРОЖЧИНА НА ТЛІ ВОЄННО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ XVIII СТ.....	9
РОЗДІЛ II. НАСЕЛЕННЯ МІСТА ОСТРОГА У XVIII СТ.....	25
РОЗДІЛ III. НАСЕЛЕННЯ МІСТЕЧОК ОСТРОЖЧИНИ У XVIII СТ.....	67
РОЗДІЛ IV. СІЛЬСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ КРАЮ УПРОДОВЖ XVIII СТ.....	93
ВИСНОВКИ.....	105
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	109
ДОДАТКИ.....	121

ВСТУП

Актуальність дослідження. На сучасному етапі розвитку історичної науки акцентується увага на проведенні досліджень окремих історико-географічних та історико-етнографічних регіонів України. У даному контексті історія Волинського воєводства викликає чи не найбільшу зацікавленість. На цій території соціально-економічні та суспільно-культурні тенденції отримували особливе відображення виходячи з її поліетнічності та поліконфесійності. У свою чергу історія населення Острожчини у XVIII ст. досить довгий час не мала місця в історіографії ранніх періодів. Детальне вивчення процесів розвитку населення Острозької волості суттєво доповнить розуміння сутності більшості подій та явищ, які мало місце у досліджуваній період. Ретельний аналіз географічного положення, воєнно-політичної історії, соціальної структури, етнічного та релігійного складу, умов поступу виробничих сил, демографічної ситуації та супровідних факторів дозволить отримати нові результати в оцінці становища населення Острожчини на завершальному етапі існування Речі Посполитої. Тому, дана тема на теперішній день вимагає новітніх пошуків, осмислення та висвітлення у наукових роботах та публікаціях.

Об'єктом дослідження є соціально-економічний розвиток Волинського воєводства XVIII ст. у складі Речі Посполитої.

Предметом дослідження є демографічні процеси на теренах Острожчини у XVIII ст.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні основних аспектів розвитку населення Острожчини у XVIII ст.

Завданнями дослідження є :

1. Проаналізувати історію Острожчини у контексті історії Волині та Правобережжя у XVIII ст.;
2. Охарактеризувати соціальну структуру, етно-релігійний склад та умови розвитку населення міста Острога у XVIII ст.;
3. Проаналізувати населення містечок Острожчини у XVIII ст.;

4. Простежити особливості сільського населення волості у XVIII ст..

Наукова новизна: на основі наявних та новознайдених описово-статистичних джерел виконано спробу цілісного аналізу населення Острожчини у XVIII ст.

Територіальні межі охоплюють територію Острозької волості у складі Луцького повіту, Волинського воєводства Речі Посполитої.

Хронологічні межі дослідження: нижня межа стосується 1700 р. – початок Північної війни; верхня межа сягає 1795 р. – третього поділу Речі Посполитої та приєднання Волині до складу Російської імперії.

Історія вивчення проблеми. Проблема історії населення міст та сіл Правобережної України та Волинського воєводства були предметами досліджень видатних українських істориків періоду становлення історичної науки. В.Б. Антонович у своїй монографії: “Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV-XVIII в.” проаналізував та охарактеризував міське суспільство українських міст, організацію самоврядування, його економічний розвиток. У ході написання дослідження ми послуговувалися науковими здобутками вченого-історика О.Барановича. У своєму науковому доробку, наприклад у праці “Упадок города Речи Посполитой: Староконстантинов в XVIII в.” вчений торкався питань соціально-економічного устрою міст Речі Посполитої у XVIII ст., демографічного становища південно-західної Волині внаслідок подій другої половини XVII ст. та історії розвитку магнатського господарства на території південної Волині XVIII ст.

Історіографію історії Волині та Правобережної України суттєво поповнили публікації українських істориків радянської доби. Т. Брянцева була авторкою ряду статей у фахових виданнях, у яких вона висвітлювала проблеми: міського суспільства міст Волині, міжстанової боротьби у приватновласницьких містах, їх соціально-економічного поступу, умови піднесення діяльності ремесла, промислів та торгівлі у них протягом XVIII ст. тощо. “Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст.” у якій її автор – А.Перковський, зосередився на визначенні співвідношення поміж різними етно-

конфесійними громадами правобережних міст, соціальними групами, особливостей їх статусу та становища наприкінці XVIII ст. В.Тхор на основі віднайдених у ЦДІАК описово-статистичних документів працював над питанням адміністративно-політичного устрою міст, охарактеризував основні процеси у їхньому соціально-економічному розвитку. Серед них це – міські цехові організації, їхній внутрішній устрій, проблеми діяльності позацехових ремісників, роль торговельних шляхів у функціонуванні ярмаркової торгівлі у правобережних українських містах. Досить плідно у даних напрямках працював М. Крикун, що визначив межі Волинського воєводства у XVIII ст., проаналізував соціальну структуру міст Правобережжя на основі ревізійних переписів 1795 року.

Основоположними для нас були праці острозьких істориків, провідною тематикою досліджень яких є саме Острогіана ранньонового та нового часу. У першу чергу слід виокремити праці джерелознавчого напрямку проф. М.П.Ковальського. У його “Етюдах з історії Острога” здійснено аналіз та джерелознавчу критику описово-статистичних документів другої половини XVII – першої третини XVIII ст. М.Ковальський наголосив на охопленні ними широкого спектру питань (вчений віднайшов інвентарні описи міста Острога за 1724 та 1728 рр.). На їх основі ним було описано топографію міста, ремісничо-промисловий розвиток та участь у ньому населення, охарактеризував види повинностей та оподаткування міських мешканців, соціальну структуру тощо.

Провідне місце у дослідженнях Волиніани та Острогіани доби XVIII ст. належить історику М.Б. Близняку. Дослідник на основі інвентарних описів, виявивши у вітчизняних та польських архівосховищах (більшість яких були ним археографічно освоєні) пропонує свою візію щодо умов та особливостей соціально-економічного поступу міст та містечок Острожчини та Волині, детально розкрив моменти економічної діяльності в них єврейської громади, її місце серед міського соціуму, політику магнатів та шляхти у сфері оподаткування та повинностей, характеристика окремих королівських та приватновласницьких міст упродовж XVIII ст., основні аспекти розвитку

виробничих сил міст та містечок Острожчини та Волинського воєводства. На цьому ж науковому полі працював М.Бирук. Ряд статей науковця присвячені проблемам населення міста Острога кінця XVII - першої третини XVIII ст., соціально-економічного поступу сільського населення, інвентарям як основним джерелам вивчення вищезазначених дослідницьких питань і також демографічної складової, яка дозволяє визначити наскільки були визначальними для волості воєнно-політичні події XVIII ст.

Аналіз джерельної бази. Основним документальним фондом є інвентарі річпосполитського періоду. У контексті теми даної роботи були залучені інвентарі міста Острога 1708,1724,1728 та 1767 рр. Професор М. Ковальський відносить їх до розряду майнових та фінансових документів¹. Вчений високо оцінив їх інформаційний потенціал, наголошуючи на тому, що вони містять у собі цінні відомості щодо соціально-економічних, історико-географічних, демографічних та топографічних питань². Інвентар Острога 1708 року уперше виявив та опублікував відомий краєзнавець Й.Новицький у 1938 році³ (**Див. додаток 1.**) Він дозволяє простежити зростання міської території, демографію, соціальну структуру населення, повинності міщан, рівень розвитку ремесла та промислів⁴. Інвентарні описи 1724 та 1728 рр. м. Острога досліджені та опубліковані М. Близняком. У першому документі подано інформацію про повинності міщан, об'єми панщини, співвідношення між християнським та єврейським населенням, кількість димів, побут життя заможної верхівки, топографію Острога станом, релігійну та освітні сфери.

“Інвентар князівства Острозького і Берездовського, і Прускуневського”. Документ був віднайдений Яніною Бергерувною, а до наукового обігу уперше був введений у 1936 році у монографії “Księżna Pani na Kocku i Siemiatyczach :

¹ Ковальський М. Документальні письмові джерела з історії Острога. *Матеріали I-III Острівської науково-краєзнавчих конференцій “Остріг на порозі 900-річчя”*. 1992. Т. 1. С.96.

² Ковальський М. Етюди з історії Острога. Острого: Острозька Академія, 1998. С.14.

³ Osiałość miasta Ostroga anno 1708 / Wyd. J. Nowicki. *Rocznik Wołyński*. Równe, 1938.Т. 7. S. 179-250.

⁴ Ковальський М. Документальні джерела з історії м. Острога і Острожчини, виявлені в Головному архіві давніх актів (АГАД) у Варшаві *Остріг на порозі 900-річчя: матеріали IV наук.-краєзн. конф.Сокаль, 1993*. С.96.

(działalność gospodarcza i społeczna Anny z Sapiehów Jabłonowskiej)”⁵. Джерело датується 24 червня 1767 року, укладене за ініціативи княгині Анни Яблоновської. У ньому здебільшого, за наказом княгині, укладачі фіксували повинності та зобов’язання Острозької ратуші⁶, рівень осілості у місті християн та іудеїв, кількість їх родин, види та розмір податків, що мали платити жителі⁷.

Окремий комплекс документів, дані якого використовуватиме автор даної роботи, це – ревізійні переписи податного населення. Правобережжя України потрапило під облік вже після третього поділу Речі Посполитої у 1795-1796 рр.⁸ (Див.додаток 2). Наказ на проведення був опублікований 23 червня 1794 року, та охоплював різноманітні прошарки населення : шляхту, духовенство, міщан та селян, що поділялися на дрібніші категорії⁹. У нашому розпорядженні наявні три джерела, що охоплюють територію Острожчини: 1) Ревізійний перепис Острожчини 1795 року, у якому зафіксовані облікові дані жителів Острога та трьох містечок краю (Аннопіль, Межиріч, Гоща)¹⁰; 2) Ревізійний перепис Острозького повіт “Про шляхту” 1795 року¹¹; 3) Ревізійний перепис Острозького повіту 1798-1799 рр¹². Останній перепис є скоріше доповненням до першого документу, адже у ньому облік жителів, що народилися або переселилися до тутешньої місцевості вже після проведення ревізії 1795 року. Для розуміння культурно-релігійних процесів в Острозі XVIII ст. серед греко-католицького духовенства було залучено – Друкований статут братства Воскресіння Христового в Острозі (1760), досліджений та опублікований істориком Б.Лазораком у 2013 році. Статут важливий тим, що він дає можливість розглянути матеріальне становище унійного духовенства, внутрішню

⁵ Bergerowna J. Księżna Pani na Kocku i Siemiatyczach: (działalność gospodarcza i społeczna Anny z Sapiehów Jabłonowskiej). Lwów, 1936. S.51.

⁶ Там само. S.51.

⁷ Там само. S.403.

⁸ Легун Ю., Петренко О. Матеріали ревізійного перепису населення 1795–1796 рр. у фондах Державного архіву Вінницької області : навч. посіб. Вінниця : О.Власюк, 2005.С.7.

⁹ Там само.

¹⁰ Державний історико-культурний заповідник міста Острог. Відділ фондів(далі-ДІКЗО). No. КН4437/VI – Р795. 377 арк.

¹¹ Державний архів Житомирської області. Відділ фондів (далі-ДАЖО). №118/236. 434 арк.

¹² ДАЖО.№118/3Д/39. 125 арк.

організацію та основні напрямки у діяльності збереження духовної ідентичності та окремішності.

Структура роботи: кваліфікаційна робота містить вступ, чотири розділи, висновки, список використаних джерел та літератури й додатки.

РОЗДІЛ І. ОСТРОЖЧИНА НА ТЛІ ВОЄННО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ XVIII СТ.

Минуло майже три десятиліття після Української національної революції (1648-1676 рр.). Попри те, що основні її здобутки не поширилися на територію Волинського воєводства, вона запустила ряд процесів, які безумовно вплинули на поступ регіону. У першу чергу це стосується – економіки, політики, етнокультурної та релігійної складової¹³. Перелічені аспекти також відбилися на житті Острозького краю, який у XVIII ст. був відомим як – князівство, ординація, майорат (останні дві назви щодо половини князівства) волость і т. д. Тому, у цьому розділі автор матиме на меті розглянути історико-географічне положення Острожчини, її особливості, специфіку, події воєнно-політичного характеру. Це потрібно для формування цілісного уявлення та окреслення умов, за яких здійснювало свій розвиток тутешнє населення у визначену історичну епоху.

У XVI - XVIII ст. Острожчина перебувала у складі Волинського воєводства, Речі Посполитої. За дослідженням М. Крикуна, це адміністративно-територіальне утворення розташовувалося на території басейну правих приток р. Прип'яті – Горині, Стиру, Стоходу та Турії, і охоплювало значні обшири лісостепової та лісової зон¹⁴. Воєводство поділялося на три повіти: Володимирський, Кременецький та Луцький¹⁵ (до останнього належала Острожчина). Нині територія історичної Волині поділена між шістьма областями України: Волинська, Рівненська, південний захід Житомирської, північно-західна частина Хмельницької, північні райони Тернопільської та Львівської¹⁶ (Див. додаток 3).

---

¹³ Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: Історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття. Навчальний посібник* / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 148.

¹⁴ Крикун М. Кордони й повітовий поділ Волинського воєводства в XVI- XVIII ст. *Географічний фактор в історичному процесі*. 1990. С.134.

¹⁵ Гаталяк О. Суспільно-економічний розвиток Волині у складі Польщі у XVI-XVIII ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Географія*. 2016. № 1. С.36.

¹⁶ Історія Волині : навч. посіб. / ред. І. Ворончук. Київ-Харків : Олександр Савчук, 2021. Т. 1. С.5.

Якщо у питанні щодо географічних меж Волині дослідники дійшли остаточних висновків, то у даному контексті з Острожчиною це складніше. Справа у тому, що край як окрема адміністративно-територіальна одиниця у складі Речі Посполитої часто видозмінювався. Певні населенні пункти з його складу вилучалися, а деякі приєднувалися. Тому, територіальні межі встановлювалися науковцями на основі описово-статистичних джерел – інвентарів (періоду Речі Посполитої), ревізійних переписів та Генеральних описів, що укладалися у перші роки існування тут влади Російської імперії, якщо ми говоримо про XVIII ст.

Вперше спробу чіткого визначення кордонів здійснив український дослідник – Ігор Тесленко. За його підрахунками на початку XVII ст. кордони острозької волості становили – 360 км. Найдовшою була “Заславська лінія” – 80 км (південний кордон), а на півночі межі стикалися із Корецькою волостю¹⁷. Продовжуючи розвиток теми, І.Тесленко поділяє Острожчину на: Західну (до неї належали маєтності, що відійшли князю Янушу Острозькому згідно акту 1603 року) Східну та Південну (відійшли молодшому брату – князю Олександрю Острозькому). Кордони між ними проходили між річками – Горинь та Вілія¹⁸.

У своїй дисертації присвяченій Острозькій волості кінця XVII - першої третини XVIII ст., М. Бирук не взявся окреслювати чіткі кордони волості. На захист автора зазначимо таку річ, що описово-статистичні джерела періоду Речі Посполитої, уособлені інвентарями, просто не дають такої повноцінної можливості. Вони лише містять перелік поселень, що підпали під опис та їх приблизне розташування (сіл відносно міст) та топографію (суто міста). Все ж, М. Бирук, на нашу думку, правильно визначив приблизні межі волості. Проаналізовані ними терени відносяться більше до ординарської частини волості. Населенні пункти, що входили до складу Острозької волості у першій третині XVIII ст., це частини Рівненського та Шепетівського районів,

---

¹⁷ Тесленко І. Острозька волость у 1565-1608 роках: формування території, структура землеволодінь та механізм управління: *Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук*. Київ, 2006.С.99.

¹⁸ Там само. С.100.

Рівненської та Хмельницької областей. Базуючись на дослідженні генерального опису Волинської губернії 1798 р. М.Близняка, припускаємо – північна межа краю проходила: на півночі повз містечка Аннопіль, Гоща, Киликиїв, на півдні – Кунів та Межиріч¹⁹. Сьогодні ці населені пункти є частинами Рівненського району, Рівненської області (Гоща, Межиріч), Шепетівського та Ізяславського районів Хмельницької області (Аннопіль, Киликиїв, Кунів.).

М.Теодорович окреслював кордони краю наступним чином: Острожчина на півночі межувала з Рівненщиною, на південному сході із Заславщиною, на заході з Кременеччиною та Дубенщиною та нагадувала неправильний трикутник вершиною зверненою на південь²⁰.

Територія Острожчини знаходиться на Волинській хвилясто-підвищеній рівнині. Ці терени ще у період XVI - XVIII ст. були багатими на корисні та мінеральні копалини. Щонайменше з XIV - XVI ст. місцевий будівельний камінь видобували в околицях Острога²¹. Поклади залізної руди болотного типу розроблялися поблизу міста з XVII - XVIII ст. Основна площа Острожчини розміщена у басейні Горині. Серед рівнин тут також була розгалужена річкова мережа, що складалася із самої р. Горинь, і безлічі лісових річок, що належали до басейну Горині та її притоки річки Вілії. Такі умови були сприятливими для ведення водної торгівлі у період XVI-XVIII ст.

Для XVIII сторіччя тутешні кліматичні умови для ведення сільського господарства були чи не найліпшими. Вони відмінно підходили для вирощування зернових культур, розповсюдження городництва і пасічництва²². Паралельно з пасічництвом на Острожчині, як це встановив О.Баранович, спираючись на історичні джерела XVI ст., бурхливо підіймалося бджільництво, насамперед у маєтках, що безпосередньо належали князям Острозьким²³.

¹⁹ Близняк М. Соціально-економічний розвиток містечок на півдні Острозького повіту в кінці XVIII ст. *Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк, 2011. №5.С.4.

²⁰ Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Почаев, 1889. Т. 2 : Уезды Ровенский, Острожский и Дубенский. С. 928.

²¹ Равчук Г. Острог і його околиці. Львів, 1960. С. 10.

²² Там само. С.14.

²³ Баранович О. Нариси магнатського господарства на півдні Волині у XVIII ст. *Записки Історико-Філологічного Відділу*. 1926. Кн. 4. С.88.

Після того, як ми коротко охарактеризували історико-географічне положення Острожчини, перш ніж розкривати умови соціально-економічного розвитку краю, потрібно чітко розуміти, що вони не лише взаємо пов'язувалися, але й залежали від загальної воєнно-політичної ситуації на Волині та Речі Посполитій загалом. Вважаємо, що слід прослідкувати основні політичні тенденції, що відбувалися на цих землях, як вплинули воєнні та бойові дії у цей період та яким було адміністративне становище Острозької ординації.

Розпочнемо з того, що наприкінці XVII ст., землі Волинського воєводства, і Острозької волості були сильно поруйновані внаслідок воєнних акцій Османської імперії, її сателіта Кримського ханату та Речі Посполитої²⁴. На початку XVIII ст., а саме у 1703 р. на Правобережній Україні розгорілося повстання під проводом Семена Палія, спрямоване проти польської шляхти. Хвиля невдоволення дійшла і до Волині. Магнатерія та шляхетство всіляко придушувало будь-які прояви спротиву²⁵. Шляхетські війська не могли впоратися із повстанням самотійно, тому було надіслано прохання про допомогу до московського царя Петра I. За його наказом, у квітні 1704 року, гетьман Іван Мазепа перейшов р. Дніпро та придушив виступ.

У серпні 1705 року вже у розпалі Північної війни, повз Острог із 40-тисячним військом проходив гетьман І. Мазепа. У складі його армії був відомий козацький літописець – Самійло Величко. Побачене він описав наступним чином: “Видех же к тому, на розних тамь местцахъ, много костей человеческих, сухихъ и нагихъ, тилко нбо покровъ себе имущих, и рекох во уме, кто сут сія? Техъ всехъ , еже рехъ, пустихъ и мертвих насмотрившися, поболехъ сердцемъ и душею, яко красная и всякими блгами прежде ізобиловавшая земля и отчизна наша україно-малоросійская во област пустыне Б(о)гомъ оставленна и населници ея, славнії продки наши, безвестни явишася”²⁶.

---

²⁴ Равчук Г. Острог і його околиці. Львів, 1960. С. 50.

²⁵ Левкович І. Нарис історії волинської землі (до 1914 р.). Вінніпег : *Ин-ту дослідів Волині*, 1953. С. 131.

²⁶ Самійло Величко "Літопис" / упоряд.: Г. Боряк, Т. Таїрова-Яковлева. Київ: Вид-во Кліо, 2020. С. 122.

Половина острозьких земель на той час були у складі ординації (майорату). Підґрунтям для її утворення став акт про поділ острозьких володінь 1603 року, між синами князя В.-К.Острозького – Янушем та Олександром. Документ був віднайдений проф. М. Ковальським у відділі рукописів Львівської Наукової бібліотеки ім. В.Стефаника²⁷. Януш успадкував землі на лівобережжі Горині з боку Луцька, а Олександр – на правобережжі від Заслава²⁸. Причиною такого поділу стала загроза збройного зіткнення між молодими Острозькими, чому намагався запобігти князь В.К. Острозький²⁹.

Професор П. Кулаковський виокремив дві причини чому Я.Острозький вирішив заснувати ординацію: 1) відсутність нащадка по чоловічій лінії, що б міг успадкувати володіння батька; 2) будучи краківським каштеляном, світським сенатором та одним із найбагатших діячів Речі Посполитої, Я.Острозький шляхом утворення ординації хотів так утвердити свій високий статус в очах наступників³⁰. По смерті князя Я. Острозького його володіння успадкували князі Заславські, котрі правили до 1673 року – смерті останнього князя Януша-Олександра, після чого династія по чоловічій лінії вигасла³¹. Натомість Н. Яковенко зникнення роду Заславських відносить до 1682 року³².

Наприкінці XVII ст. острозькі маєтки ординатської частини перейшли до рук князів Любомирських. Першим з них до своєї смерті 1702 року, маєтностями володів Юзеф-Кароль Любомирський³³. Йому наслідував його син – князь Олександр-Домінік Любомирський, староста Сандомирський. Молодий магнат

²⁷ Ковальський М. Документальні письмові джерела з історії Острога. *Матеріали I-III Острівської науково-краєзнавчих конференцій "Остріг на порозі 900-річчя"*. 1992. Т. 1. С. 94.

²⁸ Ковальський М. Етюди з історії Острога. Острог: Острозька Академія, 1998.С.114.

²⁹ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV - до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна = The Ukrainian Nobility From the End of the 14th to the Middle of the 17th Century. Volhynia and Central Ukraine : [монографія]; *Укр. наук. ін-т Гарвард. ун-ту, Ін-т Критики*. Київ: Критика, 2008.С.97

³⁰ Кулаковський П. Острозька ординація: задум фундатора і практика функціонування. *Острозька давнина. Науковий збірник*. 2015. № 4. С. 22.

³¹ Вихованець Т. Матеріали з історичної топографії Острога першої третини XIX століття *Острозький краєзнавчий збірник*. Острог, 2012. № 5. С.226.

³² Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV - до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна = The Ukrainian Nobility From the End of the 14th to the Middle of the 17th Century. Київ: Критика, 2008.С.98.

³³ Там само.С.227.

не встиг відзначитися ні у політичній, ні у військовій чи то економічній діяльності, адже відійшов у за світи у віці 27 років, у 1720 році³⁴.

У той же час, неординатською частиною володіли князі з роду Яблоновських. З 1703 по 1720 рр. маєтки належали Яну-Станіславу Яблоновському – руському воєводі. Окрім Острожчини, князь тримав у своїх руках 7 міст і містечок та 95 сіл³⁵. Через 17 років, Ян-Станіслав відписав половину Острожчини своєму сину – Станіславу-Вінцентію Яблоновському – воєводі Равському³⁶. Саме на правління тут згаданих вище представників князівських династій припали лихоліття Північної війни (1700-1720рр.).

У період 1708-1720 рр. спостерігається найбільший занепад краю. Як відзначає М. Бирук: “Під впливом військових подій та квартирування військ воюючих сторін відбувався спад соціально-економічного життя. Простежується скорочення кількості жителів, руйнування господарства, посилення визиску населення з боку магнатсько-шляхетської верхівки”³⁷. Моменти постоїв військ противників та учасників війни неодноразово фіксуються джерелами, що стосуються доби гетьманату Івана Мазепи.

Наприклад: на початку грудня 1705 року, в Острозі перебувало на квартируванні військо під командуванням С.Неплюєва³⁸. Навесні 1706 року, на територію Острожчини вступило військо генерала І. Штембека для поповнення провіанту та зиску контрибуції, а вже через декілька днів на ці терени вступив сам Карл XII з аналогічною метою³⁹. З грудня 1706 по квітень 1707 року – разом із піхотними підрозділами в Острозі перебував фельдмаршал, граф Борис Шереметєв⁴⁰. У березні 1708 року, князь Дмитро Голіцин повідомляв

³⁴ Penkała-Jastrzębska A. Aleksander Dominik Lubomirski (1693-1720). Nieznane okolicznosci smierci ordynata Ostrogskiego. *Острозька давнина*. 2020. Вип 7. С. 29

³⁵ Вихованець Т. Яблоновські в Острозі у кінці XVII –XVIII століттях: юридично-власницький вимір *Острозька давнина*. Острог, 2020. Вип.7. С. 163.

³⁶ Близняк М. Інвентар міста Острога 1728 року. *Наукові записки. Серія “Історичні науки”*. 2017. Вип 26. С.6.

³⁷ Бирук М. Населення Острожчини в першій чверті XVIII ст. *Наукові записки. Серія “Історичні науки”*. 2008. Вип 13. С.345.

³⁸ Близняк М. Інвентар міста Острога 1728 року. *Наукові записки. Серія “Історичні науки”*. 2017. Вип 26. С.6.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / *Упоряд. С. Павленко*. 2-е вид. Київ: ВД КМА, 2008. Т. I. С.606-607.

корсунського полковника Андрія Кандибу, що у районі Полонного та Острога виявлено загони польської армії, які готуються вирушити у напрямку Сокаля⁴¹.

Де саме та коли брав участь у бойових діях Острозький ординатський полк сказати ми не можемо. Зрозумілим є лише той факт, що він був розпорошеним і не мав достатньої сили та боєздатності. Станом на 1715 рік, полк налічував 315 вояків. Можливо він став ще меншим до 1720 року, коли владу над ординацією отримав Павло-Кароль Сангушко⁴².

Павло-Кароль Сангушко став шостим ординатом. Фактично, він мав усі законні права на отримання спадку. Його дружина Юзефа-Марія Любомирська була сестрою покійного князя та ордината Олександра-Домініка Любомирського. У червні 1721 року, люблінський воєвода Ян Тарло та генерал королівських військ Станіслав Понятовський остаточно передали права на ординацію П. Сангушку⁴³.

На поступ Острожчини у цей час вплинули ще одні події, що стали складовою окремого цілісного процесу, що відбувався на території усієї Правобережної України – Гайдамацького руху (від турецького слова гайдамак – розбійник). Сам термін, як пише Н. Яковенко, фіксується в актах з 1717 року⁴⁴.

У 1711 р., московські війська полишають територію Правобережжя. На Волинь повертаються польська шляхта та магнатерія. Верхівка соціуму Речі Посполитої репрезентована великими землевласниками у першій половині XVIII ст. стала відновлювати традиційні для себе форми суспільних відносин та ведення господарства. Звичайно, що населення спустошених регіонів Правобережжя не бажало коритися. Гайдамаччина охопила і райони південно-східної Волині⁴⁵. Магнатерію та шляхту не менше турбував широкий

---

⁴¹ Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / *Упоряд. С. Павленко*. Київ: ВД КМА, 2009. Т. II. С.396-397.

⁴² Machynia M. *Wojskowość ordynacji ostrogskiej za Sanguszków (1720-1766)*. Wybrane elementy. *Острозька давнина*. 2020. Вип. 7. С.92.

⁴³ Близняк М. Інвентар міста Острога 1724 року. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія"*. 2018. Вип.27. С.189.

⁴⁴ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ: Генеза, 1997. С.327.

⁴⁵ Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Вінніпег : *Ин-т Дослідів Волині Накладом Т-ва "Волинь"*, 1984. Т. 1. С.46.

міграційний рух із західноукраїнських воєводств Речі Посполитої до Вінничини, Київщини та Брацлавщини. Втікачі намагалися там знайти кращі умови для життя, вільну землю, позбутися повинностей та експлуатації з боку шляхти, відродити правобережне козацтво. Лише за 1713-1716 рр. з Волинського воєводства відбуло близько третини населення⁴⁶.

Одним з найбільших спалахів Гайдамаччини стало повстання Верлана 1734 року. То був колишній сотник надвірної міліції князів Любомирських, який проголосив себе полковником та блискавично зумів захопити Броди, Жванець та Збараж⁴⁷. Цього ж року Верлану вдалося розбити шляхетські загони і під Кременцем⁴⁸. Дії гайдамаків, що палили, грабували маєтки панів та магнатів, громили підрозділи, спровокували волинського маршалка Міхала Потоцького на видачу універсалу, що був оголошений 20 червня 1734 року. Згідно з ним, представники волинських князівських родин, що займають урядові посади, у своїх володіннях зобов'язані арештовувати цих “свавільних людей”, доправляти до судових установ. Окрім цього, вони мають спостерігати за поведінкою місцевого населення⁴⁹.

Терени Острожчини могли бути об'єктом нападів гайдамацьких загонів, хоча конкретних згадок у джерелах ми не маємо. Можемо припустити, що такі напади гайдамаків були поодинокими. На відміну від часів Північної війни, у цей період Острозький ординатський полк був у повній бойовій готовності. Загін був чисельністю у межах 700 вояків та дислокувався у м. Дубно⁵⁰. Князі Сангушки використовували його у декількох цілях: 1) охорона Києва та Брацлава; 2) виправи проти гайдамацьких загонів; 3) охорона маєтків Острозької ординації⁵¹.

⁴⁶ Муляр А. Міграційні процеси на Правобережній Україні в кінці XVII – на початку XVIII ст. *Український історичний журнал*. 2000. №2. С. 95-96.

⁴⁷ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ: Генеза, 1997. С.331.

⁴⁸ Близняк М. Соціально-економічний розвиток містечок на півдні Острозького повіту в кінці XVIII ст. *Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк, 2011. Вип.5.С.157.

⁴⁹ Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. К, 1876. Т. 3 : *Акты о гайдамаках (1700-1768)*. С.76-77.

⁵⁰ Machynia M. *Wojskowość Ordynacji Ostrogskiej za Sanguszków (1720-1766)*. Wybrane elementy. *Острозька давнина*. 2020. Вип. 7. С.100.

⁵¹ Machynia M. *Wojskowość Ordynacji Ostrogskiej za Sanguszków (1720-1766)*. Wybrane elementy. Cz. I. *Autorament parodowy. Острозька давнина*. Острог, 2019. Вип. 6. С.64

Здебільшого, на нашу думку, полк виконував третю функцію. Це можна пояснити тим, що багато хто з ординатів намагався ухилятися від військових зобов'язань⁵². Зрозуміло, що це була і фінансова складність для ордината. Утримання боєздатного підрозділу завжди було справою не дешевою.

Острожчина у цей час знову стала “яблуком розбрату” між двома магнатськими династіями – Любомирськими (що як ми вже встановили, втратили маєтності ще у 1702 році) та Яблоновськими, які були власниками неординатської частини. За Т.Вихованцем, Любомирські намагалися повернути колишню територіальну власність⁵³. Сталося це наприкінці 1736 року, коли Любомирські вимагали від Станіслава Яблоновського довести своє право на володіння Острожчиною, а яким був фінал цієї суперечки, нині невідомо⁵⁴.

Здавалося, Яблоновським вистачало клопоту під час протистояння за статус власника Острожчини. У червні 1737 року прибули невтішні новини з Корсуня. Справа у тому, гайдамаки вирізали частину тамтешніх євреїв, під час найбільшого розповсюдження повстання Верлана. Довідавшись про це, Острозький кагал почав вимагати компенсованої виплати від корсунського старости. Також, як писав староста до Яблоновського, острозькі євреї чекали відшкодування за загиблих євреїв та збитків яких зазнали євреї, що з метою безпеки переселилися до Полісся⁵⁵.

До початку 50-х рр. XVIII ст. на Острожчині тривав відносний мир. 7 грудня 1753 року – останній ординат Януш Сангушко відступив свою частину Острозьких володінь коронному канцлеру Яну Малаховському⁵⁶. Ця подія в історії Острожчини відома як – Кольбушівська транзакція. Розпочався процес розподілу спадку покійного князя Януша Острозького. За підставу слугувало не виконання сьомим ординатом – Янушем Сангушком однієї з основних умов

---

⁵² Там само. С.65.

⁵³ Вихованець Т. Яблоновські в Острозі у кінці XVII –XVIII століттях: юридично-власницький вимір. Острозька давнина. Острог, 2020. Вип. 7.С.168.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. К, 1876. Т. 3 : *Акты о гайдамаках (1700-1768)*. С.250.

⁵⁶ Вихованець Т. Матеріали з історичної топографії Острога першої третини XIX століття. *Острозький краєзнавчий збірник*. Острог, 2012.Вип 5. С.227.

засновницького акту – не обтяжувати ординацію зовнішніми боргами та зобов'язаннями. Поділ передбачався між основними кредиторами Я. Сангушка: Любомирськими, Чорторійськими, Малаховськими, Сапігами та Потоцькими⁵⁷.

Рішення про розподіл майорату зустріло шалений опір серед деяких основних державних та військових діячів Речі Посполитої⁵⁸. Фактично, утворилося два табори, що взяли участь у диспуті за долю та майбутнє ординації. Вище перелічені магнати були зацікавлені у її поділі, адже таким чином вони могли розраховувати на компенсацію та повернення коштів наданих Я. Сангушку. Натомість такі провідні військові як: коронний гетьман Я.Браницький, генерал А.Мокроновський та інші представники шляхетських родин виступали проти⁵⁹. Так, коронний гетьман Браницький вважав рішення про ліквідацію майорату в складі якого було 2 оборонних замки і полк чисельністю у 600 вояків, хибним кроком, бо ж вони важливі для потреб Речі Посполитої⁶⁰. Генерал Анджей Мокроновський мові дипломатії віддав перевагу силі зброї. Разом із підлеглими йому частинами, задля збереження Острозького полку він зайняв Дубно. Я. Сангушко протестував і доводив правомірність транзакції.

Полеміка тривала кілька років. Король Август III своїм рішенням мав повернути маєтності Я. Сангушку. Це могло відбутися за умови, якщо Сангушко визнає Кольбушівську транзакцію недійсною та не чинною⁶¹. Останній відмовився забрати свої скарги на дії Браницького та Мокроновського. Август III все ж повернув маєтності Я. Сангушку. У володіння в останній мав вступити протягом п'яти тижнів після проголошення королівського указу⁶². Водночас,

⁵⁷Левкович І. Нарис історії волинської землі (до 1914 р.). Вінніпег : *Ин-ту дослідів Волині*, 1953. С.133

⁵⁸ Marszalska J. Spór o transakcję kolbuszowską w świetle traktatów polemicznych “Uwagi w sprawie Ordynacji Ostrogskiej” Tomasza Dłuskiego z 1754 roku i “Prawdy Objaśnionej” Piotra Hadziewicza z 1756 roku. *Острозька давнина*. 2020. Вип. 7. С. 65.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Там само. С.66.

⁶² Вихованець Т. Державці села Мізочка в добу Острозької ординації. *Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині*. Рівне, 2019. Вип. 1. С. 61-62.

Ігнацій Сапіга до своєї смерті у 1758 р. повернув права на Базалійський та Красилівський ключі Острозької ординації князю Янушу Сангушку⁶³.

Сейм 1766 року у свою чергу затвердив рішення та пункти Кольбушівської транзакції⁶⁴. За ініціативи коронного гетьмана Браницького, Томаш Длуський – відомий юрист, політик та депутат Великого сейму почав видавати полемічні трактати присвячені даній проблемі. Один з них – “Записки Острозької ординації”⁶⁵. Він доводив, що Януш Сангушко володів маєтками, які передавалися за ординаційним правом. А тому, продавати, чи віддавати, і взагалі розпоряджатися на власний розсуд він ними не міг⁶⁶. З одного боку, Длуський мав рацію. Устава категорично забороняла відчуження маєтків у будь-якій формі. Але, воно могло відбутися лише за згоди сейму⁶⁷. Тому, звернення ініційоване Сангушком до сейму зробило поділ ординації у 1753 році цілком законним рішенням⁶⁸. У підсумку, більшість маєтностей попри усі перепиті пов’язаних із поділом майорату повернулись до власності Януша Сангушка на умовах діничного права, і залишалися під його зверхністю до його смерті у 1775 році.

Через два роки, у 1768 році на усю Правобережну Україну, Волинь та Острожчину прогриміла звістка про вибух чергового антишляхетського повстання, яке також відоме як “Друга Хмельниччина” – Коліївщина. Його очільниками були М.Залізняк та уманський полковник І. Гонта. Магнатерія та шляхта намагаючись навести лад у Речі Посполитій консервативними методами і організували конфедерацію у м. Бар⁶⁹. Національно-релігійний гніт, соціально-

⁶³ Вихованець Т. Красилівський та Базалійський ключі у XVIII столітті. Сторінки занепаду Острозької ординації. *Острозький краєзнавчий збірник*. Острог, 2018. Вип. 10. С. 68.

⁶⁴ Marszalska J. Spór o transakcję kolbuszowską w świetle traktatów polemicznych “Uwagi w sprawie Ordynacji Ostrogskiej” Tomasza Dłuskiego z 1754 roku i “Prawdy objaśnionej” Piotra Hadziewicza z 1756 roku. *Острозька давнина*. 2020. Вип. 7. С.66

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Marszalska J. Spór o transakcję kolbuszowską w świetle traktatów polemicznych “Uwagi w sprawie Ordynacji Ostrogskiej” Tomasza Dłuskiego z 1754 roku i “Prawdy objaśnionej” Piotra Hadziewicza z 1756 roku. *Острозька давнина*. 2020. Вип. 7.С.67.

⁶⁷ Кулаковський П. Острозька ординація: задум фундатора і практика функціонування. *Острозька давнина. Науковий збірник*. 2015. № 4. С.25.

⁶⁸ Там само.С.27

⁶⁹ Левкович І. Нарис історії волинської землі (до 1914 р.). Вінніпег : *Ин-ту дослідів Волині*, 1953. С.134.

економічна експлуатація у формі панщино-кріпосницької системи були основними чинниками, що підбурили українців на повстання.

Російська імперія чекала слушного моменту аби ввести війська до Речі Посполитої. Згодом, російська армія взяла участь у розгромі конфедератів та у боротьбі із повстанцями⁷⁰. Вийшовши з критичного становища, шляхта і магнати вогнем і мечем знищували останні центри невдоволення. Відомо, що вже після придушення Коліївщини, у 1768 році, селянські повстання виникали у різних районах Волині. Виступи траплялися на території Острога і навколишніх населених пунктів⁷¹. Але, кожний вияв непокори коштував місцевому населенню великої ціни.

Не менше бід для населення Острожчини та Волині принесли події 1789 року. На східній Волині, у Рівненському повіті, у селі Невіркові, у ніч з 30 на 31 березня зазначеного року, був убитий поміщик, ротмістр народової кавалерії – Ігнатій Вележинський⁷². Причиною такої кривавої події, як дослідив В. Антонович, стала рішуча відмова останнього відпустити декількох хлопців-кріпаків на будь-яких умовах⁷³. Розгнівані молодики після ретельної підготовки вбили сокирами самого Вележинського, його дружину та п'ятьох служниць. На наступний день нападники були впіймані та за рішенням Луцького гродського страчені. Звістка про це розлетілася по всій Речі Посполитій як гасло майбутнього великого повстання, що мало припасти на латинський великдень⁷⁴. На тлі чуток, шляхта повністю мобілізувалася. На Волині розташували регулярні частини армії, створено комісії, яким належала уся повнота влада для боротьби із селянським невдоволенням⁷⁵.

На території Острога та навколишніх сіл теж проводилися каральні акції. Ба більше, Острог був одним із центрів де проводилися розслідування, судові

---

⁷⁰ Там само. С.134.

⁷¹ Равчук Г. Острог і його околиці. Львів, 1960. С.53.

⁷² Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: Історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття. Навчальний посібник* / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 157.

⁷³ Антонович В. Вольнская тревога 1789 года. Киев: Г. Т. Корчак-Новиц., 1902. С.14.

⁷⁴ Левкович І. Нарис історії волинської землі (до 1914 р.). Вінніпег : *Ін-ту дослідів Волині*, 1953. С.138.

⁷⁵ Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: Історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття. Навчальний посібник* / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С.158.

засідання та виконання вироків. Велику кількість справ розглядала та призначала покарання Острозька магдебурія у квітні 1789 р. Під суд віддавали кожного хто був запідозрений у примарній участі у підготовці до повстання⁷⁶. Наприклад, у селі Городище, троє селян Касьян Андрійчук, Карпо Омелянець та Левко Яблонський у корчмі розмовляли з надвірним козаком, що їхав у Дубно. Від нього вони дізналися, що варто чекати великого повстання, яке знищить шляхту та євреїв. Вже у селі, під час обговорення почутого, Яблонський заявив про готовність приєднатися до повстання. Цю тезу почув слуга місцевого поміщика Стецького. Усі троє були арештовані та відправлені в Острог для суду⁷⁷.

Острозький магістрат довго справи не розглядав. Усіх трьох було засуджено до повішення. Аби врятуватися, Андрійчук та Омелянцев, оголосили про бажання відкрити одну таємницю. Зважаючи на обставини, Андрійчука та Омелянцева відправили до Луцького суду для подальшого розслідування. Левка Яблонського стратили в Острозі⁷⁸. У Луцьку, Андрійчук та Омелянцев неправдиво звинуватили у підготовці до повстання місцевого священника. Такі “відвертість та покаєння” не врятували нікого. Селяни були страчені у Луцьку, а священника відправили до Варшави, де його чекала така ж доля. Унаслідок діяльності Волинської порадкової комісії сотні селян були арештовані, а десятки страчено⁷⁹. Для Острожчини це був сильний удар по економічній та у першу чергу, демографічній ситуації у краї.

Волинь та Острожчина не встигли оговтатися після репресивних акцій шляхти під час “Волинської тривоги” 1789 року. Реформи Чотирьох літнього сейму були негативно сприйняті консервативно налаштованою магнатерією та шляхтою, що почали подумувати про змову проти короля та реформ⁸⁰. Це було приводом для сусідніх держав: Російській імперії, Пруссії та Австрії знову підняти питання переділу кордонів. У квітні 1792 року, група магнатів у складі :

---

⁷⁶ Равчук Г. Острог і його околиці. Львів, 1960.С.53.

⁷⁷ Антонович В. Волинская тревога 1789 года. Киев : Г. Т. Корчак-Новиц., 1902.С.43.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: Історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття. Навчальний посібник* / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С.158.

⁸⁰ Історія Центрально-Східної Європи / ред. Л. Зашкільняка. Львів : Львів. нац. ун-т ім. Ів. Франка, 2001. С.175.

Станіслава Потоцького, Францішека Браницького та Северина Жевуського, підписали “Акт генеральної конфедерації”, центром якої було обрано місто Тарговицю у Брацлавському воєводстві⁸¹. Не викликає сумніву те, що сама конфедерація була інспірована Росією⁸². Адже, царські війська підтримали конфедератів у боротьбі за владу. Можемо говорити, що жителі Острозького краю теж були учасниками подій. Певна частка боролася проти заколотників та російської інтервенції у складі Острозького ординатського полку у 1792 році⁸³. Можливо, полк брав участь в обороні міста наприкінці червня 1792 року. Тоді, російські частини на чолі з Каховським наблизилися до колишнього центру князівства Острозького. Метою росіян було взяти під контроль мости на р. Вілії. 27 червня 1792 року, росіяни у складі чотирьох піхотних полків при підтримці двох козацьких загонів та артилерії розгромили польські частини між самим Острогом та Куневом, після чого поляки вимушені були відступити у напрямку Дубна та Мізоча⁸⁴. Цей бій став початком кінця пануванню на Острожчині влади Речі Посполитої. Перехід Острожчини зі статусу “де-факто” до “де-юре” як частини Російської імперії було лише питанням часу.

Вже у 1793 році, Російська імперія приєднала до свого складу східну частину Волині, а також повністю Київське, Брацлавське та Подільське воєводства⁸⁵. Острожчина перетворилася на прикордонний край. Тому що, тепер новий кордон між Російською імперією та Річчю Посполитою пролягав повз міста : Троянівка, Четвертня, Олика, Дубно, Кременець та Вишневець зі сторони Речі Посполитої, та Чорторийськ, Колки, Клевань, Рівне, Острог, Шумськ, Ямпіль, Лянівці та Вишгород – що стали володіннями Російської імперії⁸⁶.

Імператорська влада не марнуючи часу почала швидко перебудовувати адміністративно-політичний устрій на захоплених землях. Згідно з новим ладом,

---

⁸¹ Там само.

⁸² Історія Волині: навч. посіб. / ред. І. Ворончук. Київ-Харків: Олександр Савчук, 2021. Т. 1. С.30.

⁸³ Machunia M. *Wojskowość Ordynacji Ostrogskiej za Sanguszków (1720-1766). Wybrane elementy. Острозька давнина*. 2020. Вип. 7. С.114.

⁸⁴ Равчук Г. Острог і його околиці. Львів, 1960.С.53.

⁸⁵ Крикун М. Воєводства Правобережної України у XVI-XVIII століттях : статті і матеріали. Львів : Укр. Католический університет, гуманіт. ф-т, 2012. С.22.

⁸⁶ Історія Волині : навч. посіб. / ред. І. Ворончук. Київ-Харків: Олександр Савчук, 2021. Т. 1. С.31.

Острожчина стала одним із територіальних одиниць новоствореного генералом М. Кречетніковим Ізяславського намісництва⁸⁷. Щоб уникнути хаосу в управлінні на місцях, для першого губернатора – Василя Шереметєва були дані завдання: провести перепис населення, здійснити фіксацію місцевості на картах, створити російські органи влади у містах та поділити губернію на менші округи⁸⁸. Наступний генерал-губернатор, що змінив на цьому посту М.Кречетнікова – генерал Тимофій Тутомлін енергійно взявся за впровадження російської адміністративної системи управління на території Волині. Восени 1794 року, Тутомлін надсилав Шереметєву перелік міст, що мали стати центрами округів, а згодом і повітів⁸⁹. Згідно зі списком це були міста – Заслав, Базалія, Рівне, Острог, Корець, Ямпіль, Старокостянтинів, Лабунь, Житомир, Чуднів і т.д.⁹⁰. Чому Острог опинився у списку міст можна пояснити тим, що як правило на цей статус обирався населений пункт, який перебував, у географічному відношенні, у центрі територіальної одиниці яка планувалася.

У 1795 році, Тутомлін отримав інструкцію, згідно якої він мав поділити губернію на ряд повітів⁹¹. Тепер, Острог став центром новоутвореного Острозького повіту Волинської губернії. Остаточне рішення було затверджене у 1797 році коли відбувався перегляд адміністративно-територіального ладу Волині. Всього створено 12 повітів серед яких був Острозький, повітовим центром якого було м. Острог. Після врегулювання усіх питань, усі територіальні межі Волинської губернії та складаючих її повітів затвердили указом імператора⁹². До повіту входило 1 місто (власне – Острог), та 7 містечок – Аннопіль, Межиріч, Гоща, Кунів, Корниця, Киликий та Ляхівці. Саме м. Острог і надалі залишалося невеличким повітовим містечком⁹³. Попри зміну влади, Острог надалі був приватновласницьким та належав різним магнатам та шляхтичам, доки у 1802 році

---

⁸⁷ Левкович І. Нарис історії волинської землі (до 1914 р.). Вінніпег : *Ин-ту дослідів Волині*, 1953. С.140.

⁸⁸ Історія Волині: навч. посіб. / ред. І. Ворончук. Київ-Харків: Олександр Савчук, 2021. Т. 1. С.31-32.

⁸⁹ Там само.С.33.

⁹⁰ Левкович І. Нарис історії волинської землі (до 1914 р.). Вінніпег : *Ин-ту дослідів Волині*, 1953. С.141.

⁹¹ Історія Волині: навч. посіб. / ред. І. Ворончук. Київ-Харків: Олександр Савчук, 2021. Т. 1. С.33.

⁹² Історія Волині: навч. посіб. / ред. І. Ворончук. Київ-Харків: Олександр Савчук, 2021. Т. 1. С.33.

⁹³ Близняк М. Місто Острог наприкінці XVIII – на початку XIX ст. *Студії і матеріали з історії Волині*. Кременець, 2009. С.226

усі юридичні права на нього не зосередив у своїх руках князь Кароль Яблоновський⁹⁴.

Отже, XVIII ст. у політичному контексті для населення Острожчини було не менш важким на події у порівнянні з другою половиною XVII ст. Північна війна (1700-1720 рр.) призвела до сильного спустошення краю, Острог та ряд навколишніх містечок та сіл серед яких – Межиріч Острозький, були розорені внаслідок бойових дій та квартирувань на цій території сил воюючих сторін.

Період 30-50 х-рр. XVIII ст. відзначався відносним спокоєм, що дозволить у майбутньому місцевим виробничим силам поступово відновити втрачений потенціал. Здебільшого Острожчина ставала предметом суперечок майнового характеру. Тут точилася боротьба між магнатами Любомирськими та Яблоновськими за право власності над частиною місцевих маєтностей. Суттєво роль на становищі Острозької волості зіграло і безвідповідальне управління останнього ордината із Сангушків, що призвело до процесу розподілу її на окремі маєтки (який так і не був завершеним) між не менш впливовими діячами Речі Посполитої на початку 50-х рр. XVIII ст.

Не зовсім сприятливими для поступу місцевого населення були 60-90-ті рр. XVIII ст. Події Коліївщини, Волинської тривоги, поділи Речі Посполитої (1793 та 1795 рр.) звичайно негативно відобразилися на загальній ситуації на теренах колишньої волості. Але, потрібно зазначити, що на відміну від часів Північної війни, їх масштаб не міг призвести до чергового занепаду. Лише перехід під владу Російської імперії суттєво вніс свої корективи та зміни. Яким чином перепиті XVIII ст. позначилися на соціальному та економічному житті населення м. Острога, містечок та навколишніх сіл буде детально розглянуто у наступних розділах.

---

⁹⁴ Манько М. Дев'ятсотлітній Острог: Історико-краєзнавчий нарис. Острог, 2000. С.18

РОЗДІЛ II. НАСЕЛЕННЯ МІСТА ОСТРОГА У XVIII СТ.

Упродовж XVIII ст., міста Правобережної України відроджувалися та розвивалися у доволі складній політичній та економічній ситуації. Гостра криза у Речі Посполитій, яка постійно зазнавала нападів з-боку сусідніх держав, тонула у трясовині внутрішньополітичної боротьби між консервативними та прогресивно налаштованими вищими прошарками суспільства. Загальнодержавний занепад також був спричинений економічною відсталістю у порівнянні з провідними державами континенту. Ситуація у цій державі центрально-східного регіону відбилася на містах, містечках та навіть селах. Такої ж позиції припускається В. Тхор, зазначаючи, що соціально-економічний стан міст визначається на основі становища держави⁹⁵.

До умов та факторів соціально-економічного розвитку Т.Брянцева відносить: війни, посилення фільварково-панщинної системи, виступи конфедератів, епідемії, тощо⁹⁶. До стримуючих чинників, ще варто віднести і часті пожежі, що були однією з основних проблем, яка турбувала населення міст Волині⁹⁷. Як наслідок, стався певний “економічний відбір”. Як пише Т.Брянцева, деякі міста зуміли розбудуватися як промислово-торгівельні центри, в яких заклалося підґрунтя для зародження капіталістичних форм суспільно-економічних відносин, а решта увійшли в етап занепаду⁹⁸.

Острог, у даному контексті, один із найяскравіших прикладів тому, як місцеве населення розвивалося одночасно пристосувавшись до вище перерахованих бід та лих. Саме мешканці міста мусили підіймати місцеву економіку – відроджувати ремесло, промисли, торгівлю. Для того аби повністю розкрити роль населення в усіх соціально-економічних процесах у міста та краї ,

⁹⁵ Тхор В. Административно-политическое устройство городов Украины под властью шляхетской Польши (вторая половина XVII - XVIII вв.). *Автореф. дис.канд. ист. наук.* Киев, 1976. С.8.

⁹⁶ Брянцева Т. До питання про соціально-економічний розвиток міст Волині в кін. 18 ст. *Вісник Київського університету*, 1976 р., №.18. С.75.

⁹⁷ Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: Історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття. Навчальний посібник* / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С.155.

⁹⁸ Брянцева Т. До питання про класову боротьбу в містах правобережної України у 70 – 90-х рр. XVIII ст. *Вісник Київського університету*, 1980 р. №.22, С.64

ми будемо характеризувати за чотирма складовими: 1) соціальна градація; 2) участь населення у ремісничому виробництві, функціональності промислів, діяльності торговельної сфери; 3) національно-релігійний колорит; 4) демографічна ситуація (чисельність населення, умови та фактори, що впливали на цей аспект).

Соціальна структура населення при дослідженні населення XVIII ст. є однією із ключових проблем. Т. Брянцева маловивченість соціального поділу міст Волині пояснює відсутністю та обмеженістю описово-статистичних документів того періоду, щоб відображали тодішню динаміку⁹⁹. М. Бирук підкреслює, що наявні історичні джерела, а це інвентарні описи Острога та Острожчини другої половини XVII - першої третини XVIII ст., не дають повноцінної можливості прослідкувати чіткий поділ на стани¹⁰⁰. Цей же дослідник зауважує і на тому, що визначення соціальної структури населення ускладнюється через зменшення та зубожіння мешканців, що стало наслідком воєнних дій на цій території¹⁰¹.

М. Близняк називає три основні соціальні групи, що були поширені в усіх без виключень містах Волині у XVIII ст. це : 1) міська верхівка, що складалася з заможних польських та єврейських родин (адже, як встановив А.Перковський, української шляхти вже не було, або вона денаціоналізувалася¹⁰²), поспільство (ремісники, торговці та міщани середніх статків) та міський плебс¹⁰³. Останні як міський стан були безправними. До плебсу зараховували: челядь, підмайстрів, слуг, халупників, коморників, дрібних торговців¹⁰⁴. До міських низів вже наприкінці XVIII ст. також слід віднести і жебраків, що жили за рахунок подання.

⁹⁹ Брянцева Т. Соціальна структура населення міст Волині кін. 18 ст. *Вісник Київського університету*, 1981 р. Вип. 23. С.79.

¹⁰⁰ Бирук М. Населення Острога в кінці XVII ст. *Історія музейництва та пам'яткоохоронної справи в Острозі та на Волині: науковий збірник*. Острог, 2011. Вип. 3. С. 387.

¹⁰¹ Бирук М. Населення Острожчини в першій чверті XVIII ст. *Наукові записки. Серія "Історичні науки"*. 2008. Вип. 13. С.349.

¹⁰² Перковський А. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. *Історичні джерела та їх використання*. 1969. Вип. 4. С.203.

¹⁰³ Близняк М. Городяни Волині XVIII ст.: національний склад та конфесійні характеристики. *Збірка матеріалів III Всеукраїнської наук.-практ. конф. «Урбаніст. студії: сучасн. стан та перспект. розвитку»*. 2018. С.140.

¹⁰⁴ Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: Історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття. Навчальний посібник* / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С.161.

Отже, першою у прийнятій істориками умовній схемі, першою за своїми майновими можливостями та статусом виступала – шляхта. Вона поступалася чисельністю та кількісно перед іншими верствами населення¹⁰⁵. На теренах історичної Волині, даний прошарок був найпоширенішим у порівнянні з іншими регіонами¹⁰⁶.

У Речі Посполитій до кінця XVIII ст. шляхта поділялася на чотири групи: повноправна шляхта (князі, шляхтичі-службовці); дрібні землевласники, чиншова (безземельна) шляхта, і та що перебувала на приватній службі¹⁰⁷. Шляхетський стан до занепаду Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. дещо еволюціонує. Результати процесу можливо простежити з ревізійних переписів. Кількість шляхетських розрядів зменшується у два рази. Тепер, у перші роки після занепаду Речі Посполитої, шляхта поділялася на помісну та чиншову. Помісна шляхта володіла маєтками на основі дідичного права, оренди, або права застави. Станом на 1795 рік, чисельність помісної шляхти відносно інших соціальних груп сягала – 7,79%. В Острозі протягом XVIII ст. першу шляхетську категорію уособлювали князівські династії – Любомирські (кінець XVII – перша чверть XVIII ст.), Сангушки (1720-1775 рр.), перелічені роди володіли ординатською частиною. Після цього маєтності перейшли до власності Малаховських, Потоцьких та Сапіг. Наприкінці XVIII ст. у ролі власників їх доповнили шляхетські родини Чацьких¹⁰⁸ та Бржостовських¹⁰⁹.

Чим був Острог у XVIII ст. для князів-ординатів? На прикладі Старокостянтинова, на це питання чітко відповів О. Баранович. За його словами: князь – господар, а решта населення – його піддані¹¹⁰. За спостереженнями цього

¹⁰⁵ Перковський А. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. *Історичні джерела та їх використання*. 1969. Вип. 4. С.203.

¹⁰⁶ Гаталіяк О. Суспільно-економічний розвиток Волині у складі Польщі у XVI-XVIII ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Географія*. 2016. Вип. С.38.

¹⁰⁷ Карліна О. Соціальна структура населення міст і містечок Волинської губернії наприкінці XVIII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2013. № 10. С.111.

¹⁰⁸ ДКЗО. No. КН4437/VI – P795. Арк. 81-118.

¹⁰⁹ ДКЗО. No. КН4437/VI – P795. Арк.77.

¹¹⁰ Баранович О. Упадок города Речи Посполитой: Староконстантинов в XVIII в. *Вопросы истории*. 1947. № 8. С. 39.

ж вченого, князь у місті не жив, а якщо і прибував, то на короткий термін, і міськими справами не клопотався, а передавав усі питання на розгляд своїм представникам¹¹¹. Як зазначає М. Близняк: *“Власники – розуміли під поселенням черговий об’єкт збагачення у кращому випадку, а в гіршому – можливість позбутися боргових забор’язань чи здобути нові”*¹¹².

І перший, і другий варіанти підтверджуються на прикладі Острога. У 1710 році, у ході Північної війни, Острог був розореним. До того ж, через те, що місто неодноразово переходило з рук у руки, його позбавили усіх давніх королівських привілеїв. Це загрожувало князям Яблоновським, як власникам половини міста страшних збитків. А мова йде про 60 тисяч злотих, які виручалися завдяки орендним та заставним контрактам. Аби врятувати ситуацію, Ян-Станіслав Яблоновський повертає та відновлює привілеї на основі магдебурзького права. Це дозволило знову економічно підняти місто¹¹³. Щодо другого варіанту – місто як плата за борги, то про цей випадок ми вже згадували у попередньому розділі. Януш Сангушко, у 1753 році, ведучи розгульне та марнотратне життя, накопичивши борги вирішив розпродати усі маєтності своїм кредиторам аби закрити усі рахунки. А у фінансовому ракурсі маєтності коштували великих на той час грошей – 300 тисяч злотих¹¹⁴.

Такі приклади ми привели для того, аби не тільки погодитися із тезами вище згаданих авторів, а й висловити ще таку позицію: Острог у XVIII ст. для спадкових, дідичних князів та шляхтичів вже не грав сакральної ролі – як могутнього культурно-релігійного осередку, звідки походила одна з наймогутніших династій Речі Посполитої. Місто було джерелом, якщо не великих, то принаймні непоганих прибутків, у кращі часи, і хорошим способом

¹¹¹ Баранович О. Упадок города Речи Посполитой: Староконстантинов в XVIII в. *Вопросы истории*. 1947. № 8. С.39.

¹¹² Близняк М. Повинності міщан Нового Острополя у середині XVIII ст. *Старокостянтинівщина та національно-визвольні змагання (100-річчю Української національної революції 1917-1921 рр. присвячується): науковий збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Старокостянтинів. 7-8 червня 2019 р.* / Редкол.: Л.В. Баженов (гол.), О.М. Завальнюк (співгол.) та ін. 2019. С.248.

¹¹³ Вихованець Т. Яблоновські в Острозі у кінці XVII –XVIII століттях: юридично-власницький вимір. *Острозька давнина*. Острог, 2020. Вип. 7. С. 164.

¹¹⁴ Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Почаев, 1889. Т. 2 : Уезды Ровенский, Острожский и Дубенский. С.652.

погашення боргів – у скрутний період. Як наголошував раніше цитований О.Баранович – саме у руках власників міста, залежало життя усього населення міста¹¹⁵. Вже наприкінці XVIII ст. спадкові власники приватних міст (у нашому випадку – князі Яблоновські) втратили судові, поліцейські та ряд адміністративних функцій, за ними імператорська влада згодом закріпила лише економічну складову¹¹⁶.

Щодо дрібних шляхтичів-землевласників, то про них маємо доволі мало відомостей, якщо брати до уваги лише тих, які проживали на території міста, або на його околицях. Земельних площ, якими володіли шляхтичи було вкрай мало. Тому, вони шукали нових джерел прибутків. Н.Яковенко досліджуючи питання статусу дрібної шляхти визначила, що найпоширенішою була служба на князівських дворах або у судово-адміністративному апараті¹¹⁷. При міській управі, такі шляхтичі займали посади адвокатів, канцеляристів, урядників перебуваючи водночас на найнижчій ланці місцевого управління¹¹⁸.

У період 1708-1728 рр. – згідно підрахунків М. Бирука, розташовувалося 17 шляхетських дворів в ординатській частині міста¹¹⁹. Серед власників відоме ім'я острозького управителя – Яна Роттаріуша (який, мав пряме відношення до укладення інвентарів 1708 та 1724рр.), острозького лісничого – Свірського. Мав невелику за обсягом маєтність ординатський полковник Місюна про що довідуємося з інвентарів 1724¹²⁰ та 1728¹²¹ рр. Себто, представники дрібного шляхетства у переважній більшості займали посади при магдебурії або у військовому загоні чи то гарнізоні.

¹¹⁵ Баранович О. Упадок города Речи Посполитой: Староконстантинов в XVIII в. *Вопросы истории*. 1947. № 8. С. 39.

¹¹⁶ Карліна О. Конфлікт між традиціями міського самоврядування і системою міського управління на Волині наприкінці XVIII-перших десятиліттях XIX ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2007. Вип.7. С. 283.

¹¹⁷ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV - до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна = The Ukrainian Nobility From the End of the 14th to the Middle of the 17th Century. *Volhynia and Central Ukraine* : [монографія]; Укр. наук. ін-т Гарвард. ун-ту, Ін-т Критики. Київ: Критика, 2008. С.259.

¹¹⁸ Там само.

¹¹⁹ Бирук М. Острозька волость у кінці XVII-першій третині XVIII століть: *дисертація на здобуття кандидата історичних наук*. Острог, 2013. С.102.

¹²⁰ Близняк М. Інвентар міста Острога 1724 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2018. Вип.27. С.195.

¹²¹ Близняк М. Інвентар міста Острога 1728 року. *Наукові записки. Серія «Історичні науки»*. 2017. Вип. 26. С.13.

Чиншова шляхта – жила на землі спадкових власників за що сплачувала грошовий оброк (чинш). У Речі Посполитій XVIII ст. її сприймали за шляхетну бідноту. Хоча, чиншовики теж мали право голосу під час засідань сеймиків. Та вже у другій половині XVIII ст. владні кола Речі Посполитої вирішили переглянути їхній статус. Йшлося про позбавлення їх права голосу на сеймиках та посилення економічної експлуатації¹²². Від цього чиншовиків врятувала магнатська верхівка. Особливе втручання в долю чиншової шляхти відбулося під час засідання Сейму 1791 року, на якому прийнято Конституцію 3 травня. Проголошення документу несло у собі загрозу позбавлення безземельних шляхетського статусу. Магнати були проти цього, адже вбачали у чиншовиках важіль збереження існуючого порядку¹²³.

Згідно інвентарів 1724 та 1728 рр. до чиншовиків Острога можна віднести родини Плонських, Ганських та Чанських. Інформації щодо розміру чиншу, переліку окремих родин вже в інвентарі 1767 року для Старого і Нового Острога ми не зустрічаємо. Натомість, маємо записи у ревізії 1795 року. У документі згадуються родини – Вкринських та Малецьких. Вони тримали земельні площі у Вульках Острозьких. Про розмір чиншу говорити не доводиться¹²⁴. Безумовно таким показникам не слід довіряти, тим паче сприймати їх серйозно. Такої категорії шляхти у місті могло проживати у рази більше.

Це можна пояснити проблемами, що пов'язані із джерельною базою. Не всі інвентарні описи нам відомі і віднайдені. Це ж стосується і ревізійних переписів. Раніше згадані документи є лише частиною того комплексу, який в силу певних обставин розпорошений та не повний. Службова та околична шляхта в Острозі у документах не згадана. Відомості про них ми маємо лише у переписах містечок та сіл Острожчини.

Духовенство займало одне із ключових позицій у міському населенні Острога XVIII ст. Достатньо для його становлення та утвердження зробили

---

¹²² Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914). М: Новое литературное обозрение, 2011. С.57.

¹²³ Там же. С.63.

¹²⁴ ДІКЗО. Відділ фондів. No. КН4437/VI – P795. Арк.85-86.

держава та магнати надаючи різного роду привілеї¹²⁵. Від себе духовенство у “подяку” на релігійному підґрунті тримало, посилювало та відстоювало тогочасні суспільні відносини, право магнатерії та шляхти на панування у соціумі¹²⁶. На теренах Волині духовенство займало не малу частку серед решти міських станів, за підрахунками О.Карліної, станом на кінець XVIII ст., вона сягала – 21%¹²⁷. Для усього Правобережжя, на основі ревізій 1795 року та “генеральних описів” 1798 року, А. Перковський називає цифру – 1,5%.

В Острозі духовенство репрезентувало три основні конфесії – православ’я, греко-католицтво (унія) та римо-католицтво. В Острозі католикам належав ряд костелів. Найбільший та найвідоміший серед них – це Острозький фарний (парафіяльний) костел. Перші згадки про нього датуються 20-ми рр. XVII ст. згідно тексту фундації Анни-Алоїзи Ходкевич з Острозьких¹²⁸.

Основним джерелом з його історії є – Акти (хроніка) Острозького парафіяльного костелу, які стали предметом дослідження Тараса Вихованця. Документ зберігається у Національному Архіві Кракова, у збірці князів Сангушків¹²⁹. До нього джерело було фрагментарно опубліковано проф. М.П. Ковальським¹³⁰. Для нас важлива третя частина документу, адже вона хронологічно охоплює 1699-1804рр¹³¹. Подано у ній перелік костельного начиння, список речей, духовної літератури, повинностей острожан-католиків перед храмом, кверенду прав та привілеїв станом на 1714 р¹³².

¹²⁵ Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття.* / За ред. В. Марчука. Острог, 2021. С.170.

¹²⁶ Баранович О. Упадок города Речи Посполитой: Староконстантинов в XVIII в. *Вопросы истории.* 1947. № 8. С.40.

¹²⁷ Карліна О. Соціальна структура населення міст і містечок Волинської губернії наприкінці XVIII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії.* 2013.Вип. 10. С.111.

¹²⁸ Вихованець Т. Хроніка Острозького фарного костелу як джерело до вивчення генеалогій острозьких міщан. *Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства.* 2002. С.129.

¹²⁹ Вихованець Т. Акти (хроніка) Острозького фарного костелу. *Острозький краєзнавчий збірник.* Острог, 2004. Вип. 1. С. 6.

¹³⁰ Ковальський М. Акти Острозького фарного костелу. *Воляння з Волині.* Острог, 1997. Вип. 6. С.45.

¹³¹ Вихованець Т. Акти (хроніка) Острозького фарного костелу. *Острозький краєзнавчий збірник.* Острог, 2004. Вип. 1.С.6.

¹³² Вихованець Т. Хроніка Острозького фарного костелу як джерело до вивчення генеалогій острозьких міщан. *Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства.* 2002. С.129.

Релігійно-просвітницьку роботу в Острозі проводили католицькі ордени. Єзуїти отримали у 1624 році свій власний колегіум за сприяння Анни-Алоїзи Ходкевич¹³³. Проаналізувавши та вивчивши інвентарні описи початку XVIII ст., М. Бирук наголошує на тому, що юрисдикція цього ордену поширилася не лише на навколишню відносно колегіуму територію, а й навіть на деякі сільські поселення Острожчини¹³⁴. Це, на нашу думку, яскраво ілюструє економічну та культурно-релігійну активність ордену, який прагнув отримувати нові володіння. Аргумент нашим словам можемо віднайти в інвентарі 1724 року. Єзуїти тоді привласнили ряд земельних ділянок тамтешніх острожан, не маючи на це жодних юридичних прав¹³⁵. За розформуванням єзуїтського ордену, послідувала конфіскація та купівля маєтностей колишньої юрисдикції. Говорячи про долю нерухомості єзуїтів в Острозі, завдяки перепису 1795 року дізнаємося про купівлю у 1775 році цих площ, а також власності у селах: Мощаниці, Волосківцях, Могилянах та Курганах – князем Антонієм-Станіславом Прус-Яблоновським¹³⁶.

Орден францисканців безпосередньо в Острозі не існував, його осередок розташовувався у місті Межиріч¹³⁷. Духовенству ордену, як ми можемо простежити з інвентаря міста Острога 1728 року належало 15 димів та площ поблизу вулиці Дубенської, неподалік від дороги у напрямку Дубна. Існуючі кам'яниці францисканці наказали знищити, на їх місці вони побудували панські двори, дозволивши на умові чиншу там проживати панам Кобилицькому та Комаровському. В їх підданство францисканці передали своїх кріпаків¹³⁸.

Окрім францисканців та єзуїтів, в Острозі знайшли собі місце кармеліти. На відміну від перших двох католицьких орденів, кармеліти досягли Острога

¹³³ Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Почаев, 1889. Т. 2 : Уезды Ровенский, Острожский и Дубенский. С.647.

¹³⁴ Бирук М. Острозька волость у кінці XVII-першій третині XVIII століть : дисертація на здобуття кандидата історичних наук. Острог, 2013. С.103.

¹³⁵ Близняк М. Інвентар міста Острога 1724 року. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія"*. 2018. Вип.27. С.199.

¹³⁶ ДІКЗО. Відділ фондів. No. КН4437/VI – P795. Арк.49.

¹³⁷ Бирук М. Інвентарі Острожчини першої чверті XVIII ст. як джерело вивчення господарського стану Острозької волості. *Наукові записки. Серія "Історичні науки"*. 2009. Вип.14. С.78

¹³⁸ Близняк М. Інвентар міста Острога 1728 року. *Наукові записки. Серія "Історичні науки"*. 2017. Вип. 26. С.18.

набагато пізніше. Ініціатива будівництва їхнього осередку належала ще князям Заславським «на Острозі» у другій половині XVII ст., але у місті кармеліти утвердилися аж у 1779 році¹³⁹. У власність кармелітським монахам передано Свято-Троїцьку церкву, яку 1773 року конфісковано в єзуїтів¹⁴⁰, каплицю та споруду єзуїтського конвікту. Основного корпусу єзуїтського колегіуму кармелітам не віддали, надавши перевагу василіанам, що продовжили справу єзуїтів¹⁴¹.

Джерело, яке відображає діяльність кармелітського монастиря протягом його існування 1779-1804 рр. це – візитація 1799 року. Н.Сінкевич підкреслює, що візитація не містить кількості прихожан, натомість відомо щодо прибутків, видатків, майна¹⁴². Загалом можемо говорити про скрутне становище монастиря. Прибутки не покривали видатків (1301 зл. проти 1737 зл.)¹⁴³, а бібліотека невелика та одноманітна і налічувала лише 57 книг. Та це, як пише Н.Сінкевич, не завадило монастирю активну релігійну діяльність¹⁴⁴.

Унійне духовенство володіли дещо меншою кількістю церков та храмів. Існування щонайменше двох з них та їх діяльність саме у XVIII ст. підтверджується джерелами. Мова йтиме про Параскево-П'ятницьку та Свято-Воскресенську церкви. Будівництво Параскево-П'ятницької церкви, спершу як православного храму, відносять до першої половини XVI ст¹⁴⁵. У 1702 році, храм став унійним за згоди та переходу в греко-католицизм її настоятеля Діонісія Жабокрицького¹⁴⁶. Володимир Антонович пояснює вчинок Жабокрицького тим, що він не міг легітимно посісти посаду єпископа Луцько-Острозької Єпархії, а

¹³⁹ Сінкевич Н. Кармелітський монастир в Острозі у світлі візитації 1799 року. *Острозька давнина. Науковий збірник*. 2013. Вип.2. С. 138.

¹⁴⁰ Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Почаев, 1889. Т. 2 : Уезды Ровенский, Острожский и Дубенский. С.666.

¹⁴¹ Сінкевич Н. Кармелітський монастир в Острозі у світлі візитації 1799 року. *Острозька давнина. Науковий збірник*. 2013. Вип.2. С.138.

¹⁴² Там само. С.141.

¹⁴³ Там само. С.142.

¹⁴⁴ Там само.

¹⁴⁵ Вихованець Т. Церква Параскево-П'ятницька. *Острозька академія XVI – XVII ст. Енциклопедія*. Острог, 2010.С. 460.

¹⁴⁶ Біла С. Унійні процеси в Луцько-Острозькій єпархії в історіографії другої половини XIX – початку XX ст. *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Л. Українки*. Луцьк, 2009. Вип. 22. С.16.

прийняття унії відкривало шлях до цього¹⁴⁷. Ми поділяємо позицію В. Антоновича, адже про цей випадок згадує у своєму “Літописі” С. Величко, для аргументації чого він подав копію листа московського патріарха до гетьмана Мазепи. У ньому патріарх сповіщував гетьмана – Жабокрицький не може очолити єпископію, через свій шлюб в миру на вдові¹⁴⁸.

У візитації храму, яка датується 1786 роком, досліджена та опублікована М. Близняком, вказується про відбудову церкви у 1720 році за ініціативи унійного декана Острога – Г. Хажевського¹⁴⁹. При храмові рахувався власний земельний фонд з чотирьох великих полів та ряду маленьких земельних ділянок та садів у навколишніх селах: Бельмаж та Грем’яче¹⁵⁰. Візитація дає можливість оцінити фінансове становище церкви, співпрацю з міськими цехами, демографію¹⁵¹.

Свято-Воскресенська церква достатньо сильно підтримувалася князями Яблоновськими, які затвердили для храму ряд привілеїв. У 1713 році, право на землі надав князь Станіслав Яблоновський, а 1760 року, його нащадок – Ян-Каєтан Яблоновський¹⁵². 30 липня 1768 року, Антоній Яблоновський закріпив за храмом хутір в Самочині, і в додаток 200 золотих прибутку з тамтешнього торгівельного пункту. Часте надання привілеїв засвідчує, що князі Яблоновські прихильно ставилися до уніатства у своїх володіннях. Протекція уніатським храмам давала змогу і впливати на внутрішнє життя парафії.

Статус церкви, її матеріальне становище, устрій церковної громади, та й загалом історію храму висвітлюють два джерела – Метрична книга Свято-Воскресенського храму 1735-1759рр¹⁵³ та Статут Воскресіння Хрестового в

¹⁴⁷ Антонович В. Нарис становища православної церкви на Україні від пол. XVII до к. XVIII ст. *Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI–XVIII вв.* Львів, 1900. С.108.

¹⁴⁸ Величко С. "Літопис" / упоряд.: Г. Боряк, Т. Тайрова-Яковлева. Київ : ТОВ "Вид-во "Кліо"", 2020. С.762

¹⁴⁹ Близняк М. Візитація Параскево-П'ятницької церкви в Острозі 1786 року. *Наукові записки університету "Острозька академія"*: Історичні науки. Острог, 2016. Вип. 25. С.9.

¹⁵⁰ Близняк М. Візитація Параскево-П'ятницької церкви в Острозі 1786 року. *Наукові записки університету "Острозька академія"*: Історичні науки. Острог, 2016. Вип. 25. С.9-10

¹⁵¹ Там само. С.8.

¹⁵² Близняк М. *Метрична книга острозького новоміського Святовоскресенського храму як джерело з історії Острога. Записки наукового товариства ім. О. Оглоблина.* 2002. Т. 1. С.8.

¹⁵³ Метрична книга Свято-Воскресенської церкви м. Острога 1735-1759 рр.: публікація [електронне видання] / Укл. С.І. Кононський, за участю О.С. Боляк. Київ, 2019. 112 с.

Острозі 1760 року, вивчений Б.Лазораком¹⁵⁴. Появу статуту Б. Лазорак виводить з бажання унійного духовенства Острога навести дисципліну у своїх лавах і унійних громадах міста¹⁵⁵. На нашу думку, поява статуту також і доводить прагнення уніатства до проведення внутрішніх церковних реформ, які значно покращили б порядок діяльності громад та посиленні ролі унії у місті. Статут прописував діяльність унійного братства у двох напрямках: церковний (благодійність, ктиторство, катехизацію членів братства та парафіян) і світський (обов'язки та права братчиків, питання внутрішньої організації, проведення братського суду та фінансово-господарську частину)¹⁵⁶. Ініціатива унійного духовенства до створення церковно-організаційних документів дала позитивний ефект у справі збереження самодостатності Острозького уніатства. Братство через Статут намагалося закріпити за собою право тримати слово від імені усіх уніатів Старого та Нового Острога¹⁵⁷.

Православне громада перебувала у скрутному становищі. Вище ми вже згадували про перехід Діонісія Жабокрицького до унії. Православні віряни негативно поставилися до прийняття Жабокрицьким уніатства. За оцінкою В.Антоновича, уніати зуміли перевести на свій бік людину, яка асоціювалася з надією та спокоєм для усіх православних¹⁵⁸. Надалі, після Кирила Шумлянського православних єпископів вже ніхто не обирав¹⁵⁹. Церкви залишені без підтримки руйнувалися, їх церковну власність конфісковували, а деякі храми нагадували про своє існування лише у вигляді руїн.

Богоявленський собор, що розташований посеред Замкової гори в Острозі, достатньо довгий період був кафедральним у Луцько-Острозькій єпархії¹⁶⁰. У середині XVII ст. під час Української національної революції зазнав сильних

¹⁵⁴ Лазорак Б. “Оуставы братскія съ послушаніемъ должнымъ хранити имамъ”: друкований статут братства Воскресіння Христового в Острозі (1760). *Острозька давнина. Науковий збірник*. 2013. Вип. 2. С. 175–218.

¹⁵⁵ Там само. С.199.

¹⁵⁶ Там само. С.199-200.

¹⁵⁷ Там само. С. 207.

¹⁵⁸ Антонович В. Нарис становища православної церкви на Україні від пол. XVII до к. XVIII ст. *Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI–XVIII вв.* Львів, 1900. С.510.

¹⁵⁹ Карашевич П. Очерк истории Православной церкви на Волыни. С., 1855. С.131.

¹⁶⁰ Вихованець Т. Острозькі храми XVI – середини XVII ст. *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки*. 2008. Вип. 13. С.166.

пошкодженъ. Інвентар 1654 року, досліджений та опублікований В.Атаманенком, ілюструє стан собору. Він повністю зруйнований та знищений разом із дерев'яною дзвіницею. Неподалік від її залишків, на землі лежав великий дзвін¹⁶¹. В інвентарному описі міста Острога 1724 року, собор постає мурованим, спустошеним, продовжував руйнуватися¹⁶².

Глібо-Бориська церква знаходилася на території пригородку¹⁶³. За інвентарями 1708¹⁶⁴ та 1724 рр.¹⁶⁵, місце та ґрунт де розташовувалися сама церква та її цвинтар вже порожні, а на їх місці лише урочище.

Церква св. Миколая Чудотворця була найдавнішою в Острозі¹⁶⁶. Розміщена за валом міста від Межиріча. Храмові здавна належали маєтки і земельні площі¹⁶⁷. В.Антонович у нарисі про становище православної церкви описує, як місцевий підстароста Ледуховський відібрав належні церкві землі, які відписали їй ще перші князі Острозькі, а по тому і вирубати лісові угіддя. Протоіерей Миколаївської церкви намагався відстояти власність. У відповідь на аргументи та тексти привілеїв протоіерей отримав відмову. Ледуховський заявив: він – підстароста, тому у повному праві забрати дароване його попередниками¹⁶⁸.

Православне духовенство Острога у XVIII не підтримувалося міською владою та власниками. Діонісій Жабокрицький, заради сану єпископа відійшов від православ'я. Острозькі православні міщани та їх святині були без заступництва, а духовенство втративши очільника виявилось не здатним захистити ні себе, ні свої парафії.

¹⁶¹ Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / [Упор. В. Атаманенко]. К.; Острог; Нью-Йорк, 2004. С.363.

¹⁶² Близняк М. Інвентар міста Острога 1724 року. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія"*. 2018. Вип.27. С.192.

¹⁶³ Вихованець Т. Острозькі храми XVI – середини XVII ст. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія"*. Історичні науки. 2008. Вип. 13.С. 168.

¹⁶⁴ Там само.

¹⁶⁵ Близняк М. Інвентар міста Острога 1724 року. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія"*. 2018. Вип.27. С. 203.

¹⁶⁶ Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Почаев, 1889. Т. 2 : Уезды Ровенский, Острожский и Дубенский. С.664.

¹⁶⁷ Близняк М. Інвентар міста Острога 1724 року. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія"*. 2018. Вип.27. С.203.

¹⁶⁸ Антонович В. Нарис становища православної церкви на Україні від пол. XVII до к. XVIII ст. *Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI–XVIII вв.* Львів, 1900. С.493.

Виходячи з цього, можна стверджувати, що розвиток кожної з острозьких конфесійних громад залежав від релігійних вподобань власників міста. Упродовж XVIII ст. католики здійснювали сильний вплив у житті населення. З приходом на частину маєтностей зверхності Яблоновських покращення відчули вже уніати. Православне духовенство ж перебувало у важкому становищі.

Міщанство посідало наступну ланку у соціальній структурі населення Острога XVIII ст. Магдебурзьке право дозволяло йому брати участь у розвитку міста, впорядковувати його внутрішню організацію та входити до складу самоврядування. Магістрат складався з двох колегіальних органів – ради, яку очолював бурмистр та лави – під керівництвом вїйта¹⁶⁹. Перша встановлювала контакти із сусідніми містами, регулювала кількість та розмір податків, приймала присяги, затверджувала цехові статuti. Функції лави обмежувалася судовими справами. Острозький міський уряд існував упродовж усього XVIII ст. Відомі імена його урядників і бурмистрів, що хронологічно відносяться до початку XVIII ст. – Тихін Людвісаж (урядник, обраний 1701 року) та Федір Ілляшевич (бурмистр з 1708 року)¹⁷⁰.

Діячі магістрату фіксували свою діяльність у спеціальній документації, а саме – “Острозькі міські книги”, “Акти міські острозькі”, “Книги ґрунтові міські острозькі”. У них чітко фіксувалися та регулювалися правні взаємовідносини між населенням Острога¹⁷¹. Будь-яке рішення ухвалене магістратом скріплювалося печаткою. Відомо про існування магістрацької печатки та печатки раєцького уряду Острога XVIII ст¹⁷².

Все ж, хоч і самоврядування ніби допускало міщан до вирішення різних питань, не варто забувати, що Острог був приватновласницьким, і дієвість німецького права часто ставало під питанням. А. Заяць звертає увагу на тому, що міщани приватновласницьких міст не вирізнялися активністю. Магдебурія часто

¹⁶⁹ Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття.* / За ред. В. Марчука. Острог, 2021. С.161.

¹⁷⁰ Вихованець Т. Острозький ринок XVI-XVIII ст.: топографія та соціальна структура. *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”* Серія «Історичні науки». 2006. Вип.7. С.524-525.

¹⁷¹ Там само. С. 525.

¹⁷² Там само.

обмежувалася міськими урядниками або власниками міст, і діяла лише у визначених рамках. Науковець наголошує на не згуртованості міської громади і неможливості мати орган самоврядування на кшталт установ у королівських містах¹⁷³. О. Баранович на прикладі м. Старокостянтинова доводив існування самоврядування у приватних містах виключно в інтересах можновладців. Їх ціллю було перетворити магістрат на підконтрольну установу, затвердивши на посадах своїх людей¹⁷⁴. Мотивував й економічний аспект – надати привілеї та регалії міщанам, завдяки чому робилося можливим відновити економічний потенціал. Подібний епізод ми згадували, коли Яблонівський у 1711 р. відновив право в Острозі. Аналогічний випадок зустрічається наприкінці 80-х рр. XVIII ст. 10 вересня 1786 року, Станіслав Малаховський відновив права та привілеї надані міщанам Острога польськими королями та князями Острозькими. Він також наказав, аби з передмістя Татарського та Бельмажу обирали двох лавників для засідання острозької ратуші¹⁷⁵. Щодо цього В. Антонович підкреслював – збільшення прибутків керувала ними, і князі не обманювали ні себе, ні інших¹⁷⁶.

У наслідку виникав наріжний камінь і міщанство ставало на шлях боротьби за свої права. Вихідці з цього стану вимагали, аби їм дозволили обирати урядників та посадовців магістрату. Як правило, протистояння з власниками міста завершувалося поразкою міщанства. Т. Брянцева пояснює це незрілістю, слабкістю міського прошарку населення, незважаючи на його спільні інтереси, прагнення і мету¹⁷⁷. У результаті бачимо - міщани приватновласницьких міст навіть за існування магдебурзького права не грали вагомої ролі в управлінні. Їх основне завдання та обов'язок з точки зору патриціату - сплата великих податків, виконання ренти. Острог у XVIII ст. – чіткий та виразний приклад.

¹⁷³ Заяць А. Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст. *Львів: ЛНУ ім. Івана Франка*. 2019. С.225.

¹⁷⁴ Баранович О. Упадок города Речи Посполитой: Староконстантинов в XVIII в. *Вопросы истории*. 1947. № 8. С.41.

¹⁷⁵ Вихованець Т. Острозький ринок XVI-XVIII ст.: топографія та соціальна структура. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія"*; Серія «Історичні науки». 2006. Вип. 7. С.524.

¹⁷⁶ Антонович В. Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV-XVIII в. Львів, 1904. Т. 2 : Німецьке право в Польщі й Литві .С.17

¹⁷⁷ Брянцева Т. До питання про класову боротьбу в містах правобережної України у 70 – 90-х рр. 18 ст. *Вісник Київського університету*, 1980 р. №. 22, С. 67.

Повинностям та оподаткуванню у приватних містах не підлягали шляхетство та духовенство, разом із цим вони не належали до сфери впливу юрисдикції власників¹⁷⁸. Не накладали податків, не змушували виконувати повинності деяких урядників та посадовців магістрату. Насамперед – вїт, як значна людина у місті, призначений самим власником¹⁷⁹.

Решта населення, як і в Острозі, так і в інших приватновласницьких володіннях Волині виконували три види повинностей: відробіткову (виникла на початку XVIII із появою маєткових господарств), грошову та натуральну¹⁸⁰. Їх виконання міщанами-острожанами можливо детально простежити на основі інвентарів 1708, 1724, 1728, 1767 рр. Грошові повинності та податки чітко регламентувалися власниками міст, тому що, саме вони складали левову частку прибутків можновладців¹⁸¹. Острожани згідно описово-статистичних документів XVIII ст. сплачували – чинш. Його розмір залежав від: категорії житлової будівлі, професії її власника, майнового становища родини¹⁸².

Сталістю податок не відзначався. З волі власників Острога протягом першої половини XVIII ст. він постійно зростав. Так: у 1708 р. сума зібраного чиншу мала сягати 800 злотих (з християн – 300 злотих, з євреїв – 500 злотих)¹⁸³; 1724 р. – бачимо новий розподіл податку. Християнське населення Острога мало сплачувати 200 злотих, а євреї вже – 600¹⁸⁴; 1728 р. – розмір чиншу колосально виріс – 2000 з християн та євреїв разом¹⁸⁵. Названі цифри, як виявилось не є межею. У сумарії від 18 жовтня 1775 року, який нині зберігається у Головному

¹⁷⁸ Близняк М. Місто Новий Остропіль у середині XVIII століття. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». 2023. Вип. 34. С.22.

¹⁷⁹ Там само. С.21.

¹⁸⁰ Близняк М. Повинності міщан Нового Острополя у середині XVIII ст. *Старокостянтинівщина та національно-визвольні змагання (100-річчю Української національної революції 1917-1921 рр. присвячується): науковий збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Старокостянтинів. 7-8 червня 2019 р.* / Редкол.: Л.В. Баженов (гол.), О.М. Завальнюк (співгол.) та ін. 2019. С.248.

¹⁸¹ Бирук М. Соціально-економічний розвиток Острога в кінці XVII ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 2012, Вип. 34. С.35.

¹⁸² Там само. С.35.

¹⁸³ Бирук М. Оподаткування міського та сільського населення Острозької волості в кінці XVII – першій чверті XVIII ст. *Історія торгівлі, податків та мита*. 2012. № 2. С.66.

¹⁸⁴ Близняк М. Інвентар міста Острога 1724 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Вип. 27. 2018. С.204.

¹⁸⁵ Близняк М. Інвентар міста Острога 1728 року. *Наукові записки. Серія «Історичні науки»*. 2017. Вип.26. С.21.

архіві давніх актів у Варшаві, у колекції Олександра Чоловського, наявні витяг зі списком та кількістю димів Острозької ординації¹⁸⁶. Мешканці Острога разом із Межирічем сплатили – 4 тисячі 248 злотих¹⁸⁷. У цьому ж році Антоній Яблоновський викупивши маєтності у колишній єзуїтській юридиці мав до польської казни віддавати 5% з отриманих коштів¹⁸⁸. У 1795 році, з ординатської частини Острога, одним із власників якої був Тадеуш Чацький, надходило 2430 злотих¹⁸⁹.

Не менше обтяжували жителів Острога натуральні повинності. Окрім середнього міщанства, найбільше під них підпадали ремісники Острога. Інвентарі 1708 і 1724 рр. фіксує бджолину десятину, плечкове та лопаткове¹⁹⁰. Вони ж згадуються в інвентарі 1767 року. Різники сплачували від 1 до 15 злотих або постачали м'ясо (свинину, яловичину)¹⁹¹. Пасічники виконували бджолину десятину (у документі також “очкове”) – від 1 до 12 злотих за один вулик якщо їх менше 10¹⁹². М'ясники доставляли м'ясо з двома ребрами, лопатку барана, “один камінь” сала¹⁹³. У 1767 році, на користь замку ковалі мали лагодити двері, виготовляти петлі. Ткачі – віддати пів сотні одиниць полотна, кушніри – мали обробляти овечі шкури, шевці – виробити до кінця року 200 пар взуття¹⁹⁴.

Відробіткові повинності і “шарварок” здебільшого обмежувався будівництвом, відновленням споруд, праці на фільварках передмістя. Міщани Острога залучалися до ремонту доріг, гребель, мостів, садіб, будівель міста, звісно ж із власним інструментом¹⁹⁵. Говорячи про військові повинності, варто

¹⁸⁶ Rzemieniecki K. Sumariusz podatkow dobr dawnej ordynacji Ostrogskiej z 1775 roku. *Острозька давнина*. 2016. Вип. 5. С. 159–175.

¹⁸⁷ Там само. С.171.

¹⁸⁸ ДІКЗО. No. KH4437/VI – P795.Арк.49.

¹⁸⁹ Там само. Арк.87.

¹⁹⁰ Ковальський М. Етюди з історії Острога. Острого: Острозька Академія, 1998. С.21.

¹⁹¹ Бирук М. Соціально-економічний розвиток Острога в кінці XVII ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 2012, Вип. 34. С.36.

¹⁹² Бирук М. Населення Острожчини в першій чверті XVIII ст. *Наукові записки. Серія “Історичні науки”*. 2008. Вип. 13. С.351.

¹⁹³ Bergerowna J. Księżna Pani na Kocku i Siemiatyczach: (działalność gospodarcza i społeczna Anny z Sapiehów Jabłonowskiej). Lwów, 1936. S. 291.

¹⁹⁴ Bergerowna J. Księżna Pani na Kocku i Siemiatyczach: (działalność gospodarcza i społeczna Anny z Sapiehów Jabłonowskiej). Lwów, 1936. S.290.

¹⁹⁵ Близняк М. Інвентар міста Острога 1724 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2018. Вип.27. С.203.

підкреслити – укладачі попередніх інвентарних описів віднесли їх до загальних: острожани зобов'язані на десятьох міщан спорядити одного гайдука, брати участь у сторожуванні¹⁹⁶, тримати рушницю і порох на випадок бойових дій¹⁹⁷. Інвентар 1767 року тим і відрізняється. У ньому питання оборони міста, забезпечення та утримання армії перераховані разом із сплатою чергового податку під окремим пунктом під назвою “Про проходження війська”¹⁹⁸.

Наприкінці XVIII ст. міщани Волині та Острожчини продовжували виконувати грошові, натуральні та відробіткові повинності, за не дотримання яких їх жорстоко карали без жодної милості¹⁹⁹. Після третього поділу Речі Посполитої додалася й рекрутчина²⁰⁰. Термін служби – 25 років, рекрут повинен був мати зріст не менше 159 см, віком від 17 до 35 років²⁰¹.

Якщо слідувати за історико-порівняльним аспектом та порівняти соціальну структуру до третього поділу Речі Посполитої та у перші місяці після нього то бачимо зміни на законодавчому рівні. Стратифікація на християн та іудеїв зберігалася. Вільними визнавалися лише шляхта та євреї – останні як повноправні міські жителі²⁰². Більшість міщанства записано до кріпосного стану, з чим останні ніяк не могли змиритися, тому що, їх зрівняли з простими селянами. Вважалося, що той хто працює на землі іншого, має бути прикріпленим на його користь²⁰³. Річпосполитські юридичні норми стосовно землеволодіння, податків і повинностей не ліквідовувалися.

¹⁹⁶ Бирук М. Інвентарі Острожчини першої чверті XVIII ст. як джерело вивчення господарського стану Острозької волості. *Наукові записки. Серія “Історичні науки”*. 2009. Вип. 14. С.77.

¹⁹⁷ Близняк М. Інвентар міста Острога 1728 року. *Наукові записки. Серія “Історичні науки”*. 2017. Вип. 26. С.22.

¹⁹⁸ Bergerowna J. Księżna Pani na Kocku i Siemiatyczach: (działalność gospodarcza i społeczna Anny z Sapiehów Jabłonowskiej). Lwów, 1936. S.290.

¹⁹⁹ Карліна О. Міські стани в структурі населення Волинської губернії (кінець XVIII – середина XIX ст.) *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки*. Луцьк, 2018. № 6. С. 8.

²⁰⁰ Карліна О. Соціальна структура населення міст і містечок Волинської губернії наприкінці XVIII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2013. Вип.10. С.112.

²⁰¹ Карліна О. Виконання рекрутської повинності міським населенням Волинської губернії (кінець XVIII–1860-ті роки XIX ст.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2017. №.5. С.5.

²⁰² Карліна О. Міські стани в структурі населення Волинської губернії (кінець XVIII – середина XIX ст.) *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки*. Луцьк, 2018. Вип.6.С.6.

²⁰³ Карліна О. Конфлікт між традиціями міського самоврядування і системою міського управління на Волині наприкінці XVIII-перших десятиліттях XIX ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2007. Вип.10. С. 283

На соціальну піраміду і напрямки політики у ній впродовж XVIII ст. до поділів Речі Посполитої залежали від національно-релігійного складу населення. У Волинському воєводстві здавна проживали різноманітні національні громади та меншини – українці, поляки, євреї, татари, вірмени, караїми та цигани. Вони належали до різних конфесій: православ'я, католицизм, греко-католицизм, їудаїзм, іслам тощо²⁰⁴. Національна неоднорідність не була особливістю Волині серед інших регіонів²⁰⁵.

Визначити співвідношення між представниками національних громад на сьогоднішній день є достатньо складною дослідницькою проблемою. Описово-статистичних документів (інвентарів та ревізійних переписів) вистачає аби зробити певні висновки, але не достатньо для проведення чітких обрахунків. В інвентарних описах дослідники радять орієнтуватися по іменах, водночас попереджають, що під час укладення інвентарів імена жителів часто фіксувалися на польський манер²⁰⁶.

Орієнтуватися виключно на релігійну ознаку, на нашу думку, теж не слід. До цього висновку автор дійшов на основі роботи із ревізійними переписами. Перша причина – мешканці міста могли неодноразово змінювати віросповідання, на чому не раз зауважували історики. Друга пов'язана із самим джерелом. У переписі Острога 1795 року досить скупі відомості з питання конфесійної належності, вони у джерелі досить поодинокі. Отже, ні інвентарі, ні ревізійні переписи точної відповіді не в змозі дати. На даному етапі, можливо здійснити характеристику та проаналізувати роль та місце кожної з етнічних громад у житті міста.

Українці – корінні жителі Волині. У період другої половини XVII ст. український етнос становив переважаючу більшість міського населення – більше 80%. Це був наслідок суттєвого відтоку населення польського та єврейського

---

²⁰⁴ Близняк М. Городяни Волині XVIII ст.: національний склад та конфесійні характеристики. *Збірка матеріалів III Всеукраїнської наук.-практ. конф. «Урбаніст. студії: сучасн. стан та перспект. розвитку»*. 2018. С.140.

²⁰⁵ Заяць А. Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка. 2019. С.351.

²⁰⁶ Бирук М. Соціально-економічний розвиток Острога в кінці XVII ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 2012, Вип. 34. С.33.

походження²⁰⁷. Починаючи з XVIII ст. баланс між корінним населенням та національними меншинами змінився²⁰⁸. Пов'язаний цей процес із поверненням до міст Волині, включаючи Острог, Межиріч, Берездів тощо поляків та євреїв через деякий час як минули події Української національної революції, Північної війни, Гайдамаччини. В інвентарі 1724 року з 82 християнських димів – приблизно 37 належали українцям²⁰⁹. У 1728 році : з 69 християнських димів – у 34-ох проживали українці²¹⁰.

Ревізійні переписи 1795 р. повноцінної можливості проведенню обрахунків мешканців Острога українського походження не забезпечують. Укладачі джерела, які вели облік одночасно російською та польською мовами вносили прізвища та імена жителів до списки повністю на російській зразок або ж на польський, тим самим значно ускладнюючи розв'язання проблеми. Загалом, можемо спостерігати тенденцію зменшення частки українського населення м. Острога протягом першої половини XVIII ст. Вже з кінця XVIII ст. українці починають поступово збільшувати свою присутність в Острозі.

Поляки хоч і малочисельна національна меншина Острога XVIII ст., проте впливова. На початку XVIII ст. влада поширювала шляхетське землеволодіння, задля посилення польського контингенту у регіоні²¹¹. У 1724 році, кількість димів поляків розташовувалося у місті близько 30-ти будівель²¹², а у 1728 році – 18²¹³. Особливістю розселення поляків у містах Правобережної України, за дослідженням А. Перковського – розпорошений тип осілості невеликими етно-релігійними громадами серед українського населення. Вчений підкреслює,

²⁰⁷ Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. / О. Компан. К.: Вид-во АН УРСР, 1963. С.92.

²⁰⁸ Веремеєнко І. Етнонаціональний склад міського населення правобережної України у XVIII ст. *Terra incognita*. 2018. № 2. С. 34.

²⁰⁹ Близняк М. Інвентар міста Острога 1724 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2018. Вип.27. С.196-202.

²¹⁰ Близняк М. Інвентар міста Острога 1728 року. *Наукові записки. Серія «Історичні науки»*. 2017. Вип. 26. С.12-19.

²¹¹ Баранович О. Нариси магнатського господарства на півдні Волині у XVIII ст. *Записки Історико-Філологічного Відділу*. 1926. Кн. 4. С.21-22.

²¹² Близняк М. Інвентар міста Острога 1724 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2018. Вип.27. С.196-201.

²¹³ Близняк М. Інвентар міста Острога 1728 року. *Наукові записки. Серія «Історичні науки»*. 2017. Вип. 26. С.12-19.

характер розселення поляків обумовлений насамперед соціальним чинником. Поляки у більшості – шляхта, котра монополізувала землю, і її маєтки розкидані на всю Правобережну Україну, одночасно слугували опорою адміністративно-військовому апарату Речі Посполитої²¹⁴.

Євреї посідали одне з перших місць серед національних меншин. Їх общини показували сильну динаміку росту упродовж XVIII ст²¹⁵. Адам Казьмерчик описує це наступним чином: “Річ Посполита стала тоді місцем притулку для найбільшого скупчення євреїв на світі”²¹⁶. Євреї Острога, як у всіх містах та містечках Волинського воєводства, об’єдналися у власну самоврядну організацію – кагал. Маємо зауважити також на тому, що місцевий кагал (як і решта у всьому воєводстві та Речі Посполитій) виник через необхідність сплати податків, зокрема єврейського подушного збору²¹⁷. В юрисдикцію кагалу входили усі прошарки єврейської громади: великі орендатори, купецтво, ремісники, землевласники²¹⁸.

Острозький кагал користувався авторитетом серед інших єврейських об’єднань держави. Його представники брали участь у засіданнях “Синоду чотирьох країн” або “Коронного сейму Речі Посполитої” (друга розхожа назва інституції – *авт.*). Самоврядування регулювалося постановами Сейму 1717 р. Документація велася польською мовою. Кагал очолювався – ландмаршалком, обраним на три роки. Хоча, принцип строкових посад часто порушувався, або ж їм знаходилася альтернатива. Кандидатура мала обов’язково узгоджуватися з власником маєтностей²¹⁹. Водночас повсякдення кагалу особливо у 20-х рр.

²¹⁴ Перковський А. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. *Історичні джерела та їх використання*. 1969. Вип.27. С.208.

²¹⁵ Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: Історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття. Навчальний посібник* / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 158.

²¹⁶ Близняк М. Регламентация економічної діяльності єврейської громади на Волині у середині XVIII століття (епізод 1759 р. з міської метрики Любара) *Universum Historiae et Archeologiae = The Universe of History and Archeology = Універсум історії та археології = Універсум історії и археології*. Дніпро, 2019. Т. 2 (27). Вип. 1. С.74.

²¹⁷ Żydowski samorząd ziemski w Koronie w XVII-XVIII wieku / *org.*: A. Kaźmierczyk, P. Zarubin. Kraków : Księgarnia akademicka, 2019. S.10.

²¹⁸ Баранович О. Упадок города Речи Посполитой: Староконстантинов в XVIII в. *Вопросы истории*. 1947. № 8. С. 14.

²¹⁹ Żydowski samorząd ziemski w Koronie w XVII-XVIII wieku / *org.*: A. Kaźmierczyk, P. Zarubin. Kraków : Księgarnia akademicka, 2019. S.22

XVIII ст. сповнене конфліктів та суперечок. У 1722 р. – стався конфлікт через кількість обраних старших від обох частин кагалу. Стверджувалося ніби євреї частини Сангушка вибрали більше представників, аніж ті, що з частини Яблоновського²²⁰. П. Сангушко видав універсал, у якому наказував обирати по четверо старших²²¹. 1723 р. – євреї ординатської частини Сангушка не пропустили до кладовища євреїв з володінь Яблоновського, блокували прохід тамтешніх євреїв до дому молитви²²². П.Сангушко своїм привілеєм намагався заборонити подібні дії, але знову наткнувся на опір С.Яблоновського²²³. Постійні конфлікти розлютили ордината. За його клопотанням Люблінський трибунал 17 липня 1731 року розділив кагал на дві незалежні частини з рівнобачним збором податків і розподілом боргів²²⁴.

Внутрішніми суперечностями, які підірвали єдність острозького кагалу повною мірою скористалися противники єврейської громади. В історії Острога неодноразово мали місце національно-релігійні конфлікти. Так, у 1726 році, 26 серпня учні єзуїтського колегіуму під час однієї з процесій побили вікна у єврейських житлах, грабували їх виносячи усе цінне, нещадно убивали євреїв. Можемо припускати, що єзуїти часто виступали у ролі провокаторів. Як пише А.Казьмерчик, під час торгів вони вимагали від єврейських торговців задешево продавати товар, а отримавши відмову – розпочинали конфлікт із всіма наслідками²²⁵. Всього євреї оцінили свої збитки у 100 тис. злотих²²⁶.

Наступний міжконфесійний конфлікт стався 1733 року. Місцевий єврей-християнин залицявся до заміжньої єврейки. Він убив її законного чоловіка, і згодом одружився на жінці, примусивши водночас прийняти християнство.

²²⁰ Kaźmierczyk A. Podział kahału ostrogskiego w pierwszej połowie XVIII wieku. *Kwartalnik historii żydów*. 2001. № 4. S.539.

²²¹ Żydzi Polscy 1648-1772: Źródła /opracow. A. Kaźmierczyk. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 2001.S.25.

²²² Kaźmierczyk A. Podział kahału ostrogskiego w pierwszej połowie XVIII wieku. *Kwartalnik historii żydów*. 2001. № 4. S.540-541.

²²³ Бирук М. Становище єврейського населення Острога в першій третині XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. 2011. Вип.17. С. 77.

²²⁴ Там само.

²²⁵ Kaźmierczyk A. Tumult w Ostrogu w roku 1726 . *Biuletyn żydowskiego instytutu historycznego*. Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny, 2000. № 2. S. 198.

²²⁶ Там само. S.199.

Після смерті другого чоловіка, жінка збожеволіла. Громада бачачи тут “містичний” контекст (ніби у тіло жінки вселився дух покійного християнина), запросила допомоги у Гілея Баам Шема – практичного кабаліста²²⁷. У процесі розгляду справи, стало зрозуміло, жінку піддадуть харему – відлученню від іудаїзму і всієї острозької громади. Тому, острозький кагал занепокоєний частими випадками зміни конфесії євреями просить Гілея Баам Шема провести обряд екзорцизму – встановлення чіткого кордону між юдеями та християнами²²⁸.

Акти XVIII ст. містять у собі подібні приклади непорозуміння між християнським та юдейським населенням інших міст Волинського воєводства. Наприклад, у Ковелі 1710 р. місцевий староста видав рішення про захист християн від образ з боку євреїв²²⁹. В Олиці, 1702 року, князь Радивил заборонив євреями наймати у слуги християн²³⁰. У березні 1716 р. – у Дубні стався не менш цікавий випадок, як і в Острозі. Дві жінки християнки виявили бажання перейти у іудаїзм. Згідно рішення магістрату – одну жінку стратили на вогнищі, другій обвинувачені, яка покалася і захотіла повернутися у християнство – відтяли голову. Євреїв запідозрених до участі у цьому прив’язали до ганебного стовбу, а весь кагал до величезного штрафу²³¹.

Питання чисельності єврейського етносу у місті впродовж XVIII ст., та його визначення не вимагає суттєвих зусиль завдяки інформативності джерел. Отже, наприкінці XVII ст. єврейських димів бачимо у кількості – 71 будівлі²³². У 1708 р. внаслідок подій Північної війни, єврейське населення дещо скорочується – 109 димів та 654 особи²³³; 1724 р. – 139 димів і 834 євреї²³⁴; 1728 р. – 165

²²⁷ Петровський-Штерн Й. Острозький екзорцизм 1733 року і поза ним: практичка кабала, єврейська громада та релігійне прикордоння. *Judaica Ucrainica. Annual Journal od Jewish Studies*. 2015. Вип.4 С. 128.

²²⁸ Там само. С.131-132.

²²⁹ АЮЗР [в 35 тт.]. / ред. В. Антонович. Київ, 1869. Т. 1 : Ч. 5: *Акты о городах (1432-1798)*. С.242.

²³⁰ Там само. С.197.

²³¹ Там само. С.267.

²³² Бирук М. Соціально-економічний розвиток Острога в кінці XVII ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 2012. Вип 34. С.34.

²³³ ДІКЗО. Відділ фондів. № КН 23871 / Ш-Д 9250. Арк. 1-18.

²³⁴ Близняк М. Інвентар міста Острога 1724 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2018. Вип.27. С.193-201.

будинки і 990 осіб²³⁵(Див.додаток 4); 1765 р. – 215 димів і 1777 мешканців²³⁶; 1778 р. – 963 євреїв²³⁷;1784 р. – 323 дими і 1123 мешканців-євреїв²³⁸; 1787р. – 282 дими та 1829 євреїв; 1795 р. (за ревізійним переписом м. Острога 1795 року) – 617 дворів (включаючи острозький кагал) та 2190 жителів-євреїв²³⁹(Див.додаток 5). Отож, єврейська громада поступово відновлюється після Північної війни і значно розростається упродовж наступних десятиліть XVIII ст. деколи стаючи в один рівень відносно християнського населення, і навіть перевищуючи його становлячи більшість в Острозі XVIII ст.

Татарська громада Острога завдячує своїй появі князю великому гетьману литовському – Костянтину Івановичу Острозькому. Саме перемога під Вишнівцем 1512 р. стала початком існування татарської колонії в Острозі²⁴⁰. Полонених татар розселено у Зарванському та Татарському передмісті. В інвентарі 1708 р. вказуються поля та сіножаті надані татарським родинам²⁴¹. З інвентарного опису 1728 рр. довідуємося – острозькі татари привласнили пусті площі єврея Косона, і поселили двох своїх ремісників – коваля та шевця²⁴².

Вихідців з татарських сімей надавали урядникам магістрату в якості челяді і виконання інших службових функцій²⁴³. На початку XVIII ст. острозькі татари вже мали шляхетський статус і несли військову зобов'язаність²⁴⁴. Їм дозволили надалі сповідувати свою релігію – іслам. Татари скористались цим дозволом. Вони збудували мечеть, яка проіснувала до другої половини 20-х рр. XVII ст²⁴⁵.

²³⁵ Близняк М. Інвентар міста Острога 1728 року. *Наукові записки. Серія "Історичні науки"*. 2017. Вип.26. С.12-19.

²³⁶ АЮЗР. Київ, 1890.Ч. 5: [Акти о городах]. Т. 2. Вып. 1: Переписи еврейского населения в Юго-Западном крае в 1765-1791 гг. / Сост. И. Каманин.С.79

²³⁷ Там само. С.355

²³⁸ Там само.С.414.

²³⁹ ДІКЗО. No. КН4437/VI – Р795. Арк. 118-267;289-321.

²⁴⁰ Якубович М. Татарсько-Мусульманське населення Південно-Східної Волині XVI – XX століть: Історична ретроспектива. *Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство»*. Острого, 2010. Вип. 2. С. 1

²⁴¹ Там само.С.190.

²⁴² Близняк М. Інвентар міста Острога 1728 року. *Наукові записки. Серія "Історичні науки"*. 2017. Вип.26. С.12

²⁴³ Там само.

²⁴⁴ Бирук М. Населення Острожчини в першій чверті XVIII ст. *Наукові записки. Серія "Історичні науки"*. 2008. Вип. 13. С.349.

²⁴⁵ Вихованець Т. Острозькі храми XVI – середини XVII ст. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Історичні науки*. 2008. Вип. 13.С. 197.

Острозьких татар спочатку князі Острозькі, а згодом Заславські та Сангушки залучили до виконання військової функції. Спершу з них створили “П’ятигорську хоругву” князів Острозьких²⁴⁶. На думку М.Якубовича, татари на початку XVIII ст. полишають військову службу, перейшовши у стан дрібних землевласників і купців²⁴⁷. Ми дещо не погоджуємося із цією тезою. Адже, під час заворушення 1726 р. саме татарська хоругва на чолі із сотником Халембеком брали участь у наведенні порядку у місті під час гонінь студентами-єзуїтами острозьких євреїв²⁴⁸. Інвентар 1728 р. містить згадки про татарську хоругву, а точніше про двір її ротмістра Хазбевича²⁴⁹.

Оцінити поширеність татарської громади в Острозі, і дослідити до якого часу вона взагалі існувала у місті ми не можемо через брак джерельної бази. За припущенням М.Бирука, громада асимілювалася або ж переселилася до інших населених пунктів на початку XVIII ст. Натомість ми вважаємо, що громада татар в Острозі почала переселятися вже з другої половини 50-х рр. XVIII ст. після надання привілеїв татарам у низці сіл князем А.Яблоновським²⁵⁰. У ревізійному переписі 1798-1799 рр. відсутні записи про мешканців-татар у передмісті. Ймовірно на їх місце поселилися родини українців та поляків²⁵¹.

Татари Острога у XVIII ст. першочергово виконували військові та службові функції у місті. Вони були солдатами татарської хоругви Острозького ординатського полку, і складала один із підрозділів тутешнього гарнізону. З поширенням на татар шляхетського права, вони отримали змогу тримати тут невелику земельну власність. Ще менше татари долучалися до економічного розвитку міста, володіючи мізерною кількістю ремісничих будівель. Узагальнюючи варто зазначити – острозькі татари відігравали лише

²⁴⁶ Савченко О. “Приватні татари” на українських землях в складі Речі Посполитої в кін. XVI–XVIII ст. *Науковий вісник Національного музею історії України*, 2018. С. 258.

²⁴⁷ Якубович М. Татари на Волині: історія, культура, контакти. Вінниця: Нілан, 2018. С.112-113.

²⁴⁸ Kaźmierczyk A. Tumult w Ostrogu w roku 1726. *Biuletyn żydowskiego instytutu historycznego*. Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny, 2000. № 2. S.198.

²⁴⁹ Близняк М. Інвентар міста Острога 1728 року. *Наукові записки. Серія “Історичні науки”*. 2017. Вип.26. С.16.

²⁵⁰ ДАЖО. Відділ фондів. №118/236. Арк.383.

²⁵¹ ДАЖО. Відділ фондів. №118/3Д/39. Арк.93-94.

правоохоронну функцію у місті і брали слабку участь в економічному поступі населення.

Кожна з громад Острога грала свою роль у соціально-економічних процесах міста : поляки – управлінську, українці – провадили ремісничу та промислову діяльність, євреї – відповідали за торговельну сферу та міжміські та міжрегіональні торгові зв'язки, татари – відбували гарнізону службу, відповідаючи за спокій у місті за відсутності вищих посадовців магістрату. Виходячи з цього стає можливим простежити як етно-конфесійний чинник впливав на економічний розвиток Острога та його мешканців.

Наприкінці XVII - початку XVIII ст. економічне значення Острога, як і більшості міст західноукраїнських земель помітно знизилося через руйнування в ході Північної війни і відновленню фільварково-панщинної системи за підтримки магнатурії Речі Посполитої²⁵². Існування останнього до того ж сильно гальмувало розвиток міста²⁵³. Аби створити нові фільварки – власники міст неодноразово привласнювали землю міської громади, а населення непоодинок, проти своєї волі, ставало робочою силою²⁵⁴. Фільваркові комплекси будували у найближчих до Острога селах і рахувалися замковими – Білашів, Грем'яче, Розваж, Хорів та Дерев'янче²⁵⁵. Фільварки для міста – постачальники сировини для ремісничих підприємств, і продукції для продажу на ринку. Місто у такому разі – центр цього економічного комплексу, як простежила Т.Брянцева²⁵⁶. Виходячи з вищевикладеного, маємо те, що бодай задовільне функціонування фільварків залежало виключно від стану ремісничого виробництва Острога. У свою чергу, стан ремісничого виробництва, за тезою М.Бирука “ ... залежав від

²⁵² Тхор В. Деякі питання соціально-економічного розвитку правобережних і західноукраїнських міст у XVIII ст. *Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура. Збірник наук. праць*. 1986. С.177.

²⁵³ Гаталяк О. Суспільно-економічний розвиток Волині у складі Польщі у XVI-XVIII ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Географія*. 2016. № 1. С.40.

²⁵⁴ Брянцева Т. До питання про соціально-економічний розвиток міст Волині в кін. 18 ст. *Вісник Київського університету*, 1976 р., № 18, С.75.

²⁵⁵ Бирук М. Інвентарі Острожчини першої чверті XVIII ст. як джерело вивчення господарського стану Острозької волості. *Наукові записки. Серія “Історичні науки”*. 2009. Вип. 14. С.72.

²⁵⁶ Брянцева Т. Сельская округа городов правобережной Украины в 18 в. *«Актуальные проблемы аграрной истории Украины»*, 1980. С. 160.

кількості ремісників та їх спеціалізації.”²⁵⁷. У містах Речі Посполитої, включно із Острогом, ремесло піднімали позацехові ремісничі підприємства, цехи і мануфактури. Згідно з результатами наукових пошуків В.Тхора – мануфактури як форма промисловості виникли значно пізніше²⁵⁸.

На початку XVIII ст. ремесло та промисли Острога потрапили за межу кризової ситуації. Бойові дії, розорення, простої, грабунки та інші лиха принесені війною знищили більшу частину міських ремісничих будівель. Монополія на виробництво та торгівлю реалізацію виготовленої продукції, яка перебувала виключно у руках власників теж призвела до занепаду ремесла у місті²⁵⁹. І це цілком зрозуміла річ. Питання економічної політики магнатів, її наслідки для міського ремесла переконливо розв’язав О. Баранович. Відправляючи продукцію із своїх володінь за межі Волині, шляхта ввозила безмитно, чому сприяли закони Речі Посполитої²⁶⁰.

Простий міський ремісник, а точніше його праця ставала абсолютно непотрібною ні князю-власнику, ні ринку. Він не міг розраховувати аби збути свої товари серед міської верхівки, яка користувалася ввозом продукції без мита²⁶¹. Його не конкурентоспроможність забезпечували і високі податки розмір яких встановлював магнат. Тому, багато хто із ремісників просто розорялися, і не маючи жодної підтримки – залишали свою професію.

Інвентарі першої третини XVIII ст. містять у собі згадки і про острозькі цехи. В описі 1724 року вказується – цехові робітники не можуть залучатися до інших робіт у місті, натомість свої обов’язки повинні виконувати сумлінно²⁶². На жаль, документи не містять інформації про внутрішній устрій та розпорядок в

²⁵⁷ Бирук М. Соціально-економічний розвиток Острога в кінці XVII ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 2012. Вип 34. С.34.

²⁵⁸ Тхор В. Адміністративно-політичне устроєство городов України под властью шляхетской Польши (вторая половина XVII - XVIII вв.). *Автореф. дис.канд. ист. наук*. Киев, 1976. С.13.

²⁵⁹ Бирук М. Населення Острожчини в першій чверті XVIII ст. *Наукові записки. Серія “Історичні науки”*. 2008. Вип. 13. С.350.

²⁶⁰ Баранович О. Упадок города Речи Посполитой: Староконстантинов в XVIII в. *Вопросы истории*. 1947. № 8. С.35.

²⁶¹ Там само.

²⁶² Близняк М. Інвентар міста Острога 1724 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2018. Вип.27. С.205.

острозьких цехах. Приблизно відтворити цехову організацію дозволяють дослідження вітчизняних істориків у контексті минувшини інших волинських міст.

Цехи, як правило, об'єднували ремісників, залучених до виготовлення товарів широкого вжитку, побутових речей, харчової продукції й знарядь праці²⁶³. Їх діяльність регламентували відповідні документи – цехові статuti. Після підготовки основних пунктів і позицій статutu, цеховики подавали його на розгляд та утвердження магістратом міста. Такий хід обумовлювався тим, що цеховики намагалися відгородити себе від конкуренції з іншими цехами і партачами (позацеховими ремісниками – *авт.*)²⁶⁴. В. Антонович вважав – статuti усували будь-які прояви суперництва, непорозумінь та конфліктів у цеху²⁶⁵. Натомість, актові книги, що вивчені В. Тхором, говорять про часті скарги братчиків на своїх старших колег за зловживання статutom, невиконання правил²⁶⁶. Все свідчило про занепад та розклад цехової організації в Острозі та Волині упродовж XVIII ст.

За період кінця XVII – першої третини XVIII ст. кількість ремісників та ремісничих спеціальностей скорочується щонайменше у двічі. Так, наприкінці XVII ст. – 127 ремісників 27 спеціальностей (шевці, гончарі, кушніри, кравці, ткачі, теслярі, різники, гарбарі, пекарі, котлярі, римарі)²⁶⁷; 1708 рік – 40 видів ремесла (столяри, муляри, шаповали, кухарі, слюсарі, римарі, гарбарі, пекарі, ковалі, кравці, гребінники, пивовари, золотарі, годинникарі, сідлярі, палітурники, олійники, ткачі, шевці, бондарі, свічники, стельмахи і т.д.)²⁶⁸; 1724 р. – 59 ремісників, 18 спеціальностей (бондарі, інтролігатори, ковалі, кравці,

²⁶³ Тхор В. Деякі питання соціально-економічного розвитку правобережних і західноукраїнських міст у XVIII ст. *Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура. Збірник наук. праць*. 1986. С.178.

²⁶⁴ Антонович В. Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV-XVIII в. Львів, 1904. Т. 2 : *Німецьке право в Польщі й Литві*. С.373.

²⁶⁵ Там само. С.374.

²⁶⁶ Тхор В. Актові книги ЦДІА УРСР у м. Києві про розвиток міст України доби феодалізму. *Архіви України*. 1975. № 5. С.63.

²⁶⁷ Бирук М. Соціально-економічний розвиток Острога в кінці XVII ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 2012. Вип 34. С.34.

²⁶⁸ Ковальський М. Етюди з історії Острога. Острог: Острозька Академія, 1998. С.18.

кушніри, різники, сідельники, слюсарі, ткачі, шевці, шмулярі, тощо)²⁶⁹; 1728 р. – 86 та 23 видів ремесла відповідно (кравці, цирульники, шевці, кушніри, шмуляри, ткачі, котлярі, слюсарі, бондарі, римарі, різники, палітурники, цимбалісти, шаповали, теслярі, пекарі, тощо.)²⁷⁰. М.Бирук опираючись на власні підрахунки, пропонує цифру – 60 ремісників, що мешкали в Острозі на початку століття²⁷¹.

Можемо у такому разі вважати наші підрахунки достатньо вірогідними. Але, все ж, водночас ми назвемо їх приблизними, тому що, не завжди в інвентарному описі прізвище острожанина відображало рід його діяльності. Ба більше, не гарантується подальша праця у певній галузі, адже (як ми дійшли висновку вище) ремісник часто полишав своє ремесло за певних обставин та умов. Разом із цим, помічаємо – за менше як два десятиліття острозьке ремісничче виробництво поступово відбудовується і навіть починає розширятися за рахунок нових ремісників. Серед найбільш поширених спеціальностей бачимо такі – це, кравці, шевці, ткачі, кушніри, шмуклери та різники. Значна чисельність їхніх представників пояснюється, насамперед, потребами внутрішнього ринку з пріоритетами середньої і заможної ланки населення.

На думку Т.Брянцевої – продуктивні сили населення Острога протягом другої половини XVIII ст. поступово зростають²⁷². Дані з описово-статистичних документів кінця XVIII ст., які уклалися за перших днів Волині у Російській імперії підтверджують цей факт. Та простежити як саме все відбувалося проаналізувати поки неможливо. Про інвентарні описи Острога 60-80-х рр. XVIII ст. практично нічого невідомо – як за їх існування, так і місце знаходження. Лише на основі інвентаря 1767 р., що й не доступний для нас у повній мірі, робити

²⁶⁹ Близняк М. Інвентар міста Острога 1724 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2018. Вип.27. С.193-202.

²⁷⁰ Близняк М. Інвентар міста Острога 1728 року. *Наукові записки. Серія «Історичні науки»*. 2017. Вип.26. С.12-19.

²⁷¹ Бирук М. Населення Острожчини в першій чверті XVIII ст. *Наукові записки. Серія «Історичні науки»*. 2008. Вип. 13. С.351.

²⁷² Брянцева Т. До питання про соціально-економічний розвиток міст Волині в кін. 18 ст. *Вісник Київського університету*, 1976 р., № 18, С. 77.

впевнені висновки буде неправильним та хибним кроком. Дозволимо собі невеликі припущення.

З 1758 року, на теренах Правобережжя спостерігається масове зменшення цехових підприємств у містах²⁷³. Цеховики не витримували конкуренції з боку позацехових ремісників і партачів²⁷⁴. Останні власники міст видавали велику кількість привілеїв. Дійсно, до 1767 року, в Острозі з підрахунків Я. Бергерувни налічувалося 12 цехів. 9 з них християнські – пекарі, кушніри, гончарі, рибалки, шевці, шкірники, різники, та 3 іудейські гільдії: різники, кушніри і кравці. На час укладення інвентаря більшість цехів ліквідовано за наказом княгині Анни Яблоновської. Дослідниця у своїй монографії чітко передала позицію княгині. Анна Яблоновська була переконана – діяльність цехів лише шкодила, заважала промислового розвитку її володінь своїми положеннями, податками, зборами, грабуючи кишені працюючих робітників²⁷⁵.

За деякий час, усіх ремісників княгиня підпорядкувала міській владі. Жодному робітнику не дозволялося виготовляти товари без присяги на користь влади і власника. Їх забов'язували сплачувати мито, податки із виробництва, дотримуватися княжих законів. У певному сенсі цього слова реформу княгині Яблоновської, Я.Бергерувна оцінила так: “Скасувавши гільдії, які в застарілому вигляді залишилися в минулому, організацію, яка гальмувала розвиток ремесла, а не підтримувала його силу, княгиня виявила велику мудрість і розуміння суттєвих потреб ремесла того часу”²⁷⁶.

Стверджувати ніби цехів до кінця XVIII ст. в Острозі не залишилося, вважаємо, не варто. Вище ми вже згадували – Яблоновські володіли лише половиною острозьких маєтків, і розпустити ремісничі об'єднання у всьому місті їм не було під силу. Тим більше, що деякі цехові організації діяли надалі на

²⁷³ Тхор В. Деякі питання соціально-економічного розвитку правобережних і західноукраїнських міст у XVIII ст. *Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура. Збірник наук. праць*. 1986. С.178.

²⁷⁴ Антонович В. Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV-XVIII в. Львів, 1904. Т. 2 : *Німецьке право в Польщі й Литві* .С.373.

²⁷⁵ Bergerowna J. Księżna Pani na Kocku i Siemiatyczach: (działalność gospodarcza i społeczna Anny z Sapiehow Jablonowskiej). Lwów, 1936. S.300.

²⁷⁶ Там само. S.301.

території маєтностей Яблонівських. Нам відомо про існування щонайменше трьох цехів ремісників діючих в Острозі у 1786 році – цех пекарів, ткачів, шевців. Цеховики забезпечували усім необхідним Параскево-П'ятницьку церкву²⁷⁷.

90-ті рр. XVIII ст. відзначаються сильним коливанням у ремісничих колах Острога. В останні роки існування Речі Посполитої, в Острозі існувало близько 40 ремісничих спеціальностей: бляшані майстри – 1, бондарі – 6, воскобійники – 1, гаптярі – 3, гончарі – 16, друкарі – 6, злотники – 6, золотошвей – 1, канатні майстри – 1, каменярі – 5, ковалі – 10, котлярі – 2, майстри пергаменту – 1, шмулярі – 8, мулярі – 5, палітурники – 2, пекарі – 19, різьбярні – 15, сидельники – 5, склярі – 4, столярі – 7, сукнярі – 1, токарі – 4, ткачі – 3, трубкові майстри – 4, трунарні – 5, цегельники – 2, чоботарні – 101, шаповали – 7, шевці – 3, шкірники – 12, шорники – 1, кушнірі – 37 та ярмольники – 2. Найбільш поширеними були гончарні, ковалі, пекарні, різьбярні, чоботарні, шкірники та кушнірі. Активній діяльності цих ремісників сприяла, в першу чергу, наявність місцевої, власної сировини²⁷⁸.

Промисли острожанам слугували здебільшого для виготовлення харчової продукції. Так з інвентарів Острога першої чверті XVIII ст. Можливо віднайти згадки про солодовні, винниці (всього їх було 7²⁷⁹), млини, броварні. Інвентар 1724 року фіксує існування в ординатській частині Острога двох млинів, обладнаних трьома колами²⁸⁰. Винокуріння приносило для шляхти та євреїв значні прибутки, адже винокурні часто здавалися в користування на умовах оренди. Загалом, винниці, солодовні та броварні розташовувалися безпосередньо на околицях острозького замку та на Татарському і Зарванському передмістях²⁸¹.

²⁷⁷ Близняк М. Візитація Параскево-П'ятницької церкви в Острозі 1786 року. *Наукові записки університету "Острозька академія": Історичні науки*. Острог, 2016. Вип. 25. С.9.

²⁷⁸ Близняк М. Місто Острог наприкінці XVIII – на початку XIX ст. *Студії і матеріали з історії Волині*. Кременець, 2009. С.228

²⁷⁹ Близняк М. Інвентар міста Острога 1724 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2018. Вип.27. С.204.

²⁸⁰ Там само. С.203

²⁸¹ Бирук М. Соціально-економічний розвиток Острога на початку XVIII ст. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Старовижівщина з глибини століть*. Луцьк, 2008. Вип. 28. С. 341.

Отож, бачимо, як упродовж першої половини XVIII ст. ремесло міста Острога занепадає внаслідок подій Північної війни. Виробничий потенціал міста скорочується удвічі. На це також вплинула політика власників міста, що керувалися лише майновими інтересами. Власники міста сприяли найбільш вигідним ремісникам, а також користуючись правом безмитної торгівлі, забезпечували свої потреби в товарах. Таким чином, ремісники Острога у цей період залишилися не лише без підтримки вищих станів, а й навіть без задовільних умов для своєї професійної зайнятості.

Лише з другої половини XVIII ст. ми спостерігаємо певне пожвавлення ремісничого життя серед тутешнього населення. Острожани мали змогу забезпечувати свої потреби у сировині за рахунок сільського господарства. Цехові організації розпадаються і ліквідовуються за наказом княгині Анни Яблоновської, а усіх робітників підпорядковують місцевій міській владі. Можна стверджувати, що наприкінці XVIII ст. населення Острога було готовим до переходу до ринкових відносин і зародженню мануфактурних підприємств у другій половині 90-х рр. XVIII ст.²⁸².

Не менш важливим є простежити і вплив соціальних та економічних тенденцій на обсягах торговельної активності мешканців Острога протягом XVIII ст. Завдяки цьому можливо припустити якою була купівельна спроможність острожан, доступний для них асортимент, і у свою чергу, наскільки були жвавими торговельні зв'язки Острога з іншими містами, і як це позначилося на життєвому рівні населення.

Острозька міська торгівля вирувала на ринковій площі поблизу будівлі міської ратуші. Ринкова площа була типової квадратної форми і охоплювала територію навколо ратуші, виступала основним торговим осередком²⁸³. Острожани приходили на ярмарку, яка відкривалася тричі на рік – на день св. Онуфрія (12 червня), на Покрову (14 жовтня), та св. Миколая (6 грудня). Окрім

---

²⁸²Карліна О. Суконне виробництво в містах і містечках Волинської губернії (кінець XVIII ст. – початок 1860-х років). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2015. № 5. С. 16.

²⁸³ Ковальський М. Етюди з історії Острога. Острого: Острозька Академія, 1998. С.19.

ярмарок для мешканців місцеві купці і торговці влаштовували торги двічі на один тиждень (у п'ятницю та неділю)²⁸⁴. Як ми вже переконалися раніше, населення міста оговталось від подій Північної війни (1700 - 1721рр.), політика власників міста щодо збільшення прибутків з маєтностей дала неоднозначний ефект. З одного боку – з піднесенням обсягів ремісничого виробництва, острозька торгівля була поставлена у жорсткі рамки і монополізована²⁸⁵. А з іншого – збільшення кількості та різновидів товарів дозволило проводити ярмарки для населення частіше ніж зазвичай. Таким чином, наприкінці XVIII ст. Острозькі ярмарки відбувалися вже 5 разів (!) на рік – у середу четвертого тижня великого посту, 9 травня, 2 липня, 1 жовтня та 6 листопада²⁸⁶.

Серед асортименту товарів на продаж можемо перелічити: предмети побуту (посуд, меблі, годинники, ювелірні вироби (із золота, срібла тощо), книги, одяг, тканина, сукно), харчова продукція (пшениця, ячмінь, борошно, м'ясо, риба, хліб, вино, пиво, горілка), інструменти, реманент для сільськогосподарських та будівельних робіт і т.д. Себто, це товари які забезпечували внутрішні потреби життя мешканців міста, і як ми можемо спостерігати – перелік товарів був вдосталь широким. Та виникає інше, справедливе питання з точки зору і дослідника, і жителя Острога у XVIII ст. – наскільки все це розмаїття було доступним, і чи було таким взагалі?

Цінова політика, на нашу думку, регулювалася залежно від чинників, які впливали на розвиток всього міста : ступінь розвиток ремісничого виробництва, обсягів торгівлі та торгових контактів з іншими містами регіону та іноземними ринками, і , зрозуміла річ, вплив власників міста у цій сфері.

За 1708-1724-ті рр. ремесло і торгівля в Острозі занепадають. Чисельні військові простої військ супротивників у Північну війну, руйнації в ході бойових дій міста підірвали його виробничі можливості. Знищення передмість Острога

²⁸⁴ Бирук М. Соціально-економічний розвиток Острога на початку XVIII ст. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Старовижівщина з глибини століть*. Луцьк, 2008. Вип. 28. С. 341.

²⁸⁵ Бирук М. Населення Острожчини в першій чверті XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. 2008. Вип. 13. С.350.

²⁸⁶ Близняк М. Місто Острог наприкінці XVIII – на початку XIX ст. *Студії і матеріали з історії Волині*. Кременець, 2009. С.228.

скоротила постачання сільськогосподарської продукції не те що на експорт, а й навіть для підтримки стабільної продовольчого становища. Кризова ситуація у краї не змінила пріоритетів власників Острожчини. Вони і надалі віддавали перевагу вивозу збіжжя на іноземний ринок. Фактично, припускаємо, більшість товарів ставали просто дефіцитними або ж продавалися за надзвичайну ціну. Тому, дозволити собі їх могли лише патриціат (шляхта, заможна верхівка міщанства), тоді коли середній прошарок – поспільство (середнє міщанство, торговці, ремісники) та міський плебс (челядь, халупники, слуги, підмайстри, дрібні торговці) опиняються на межі бідності. Жебраки давно потрапили за цю межу, і практично усе XVIII ст. жили у надії на подання та милість зі сторони вищих станів.

З 30-х рр. XVIII ст. попит на сільськогосподарське збіжжя з Речі Посполитої до Європи значно скорочується, а торгова активність спадає²⁸⁷. Шляхта і магнаторія вимушені були орієнтуватися переважно на внутрішній ринок²⁸⁸. Торгівля велася сухопутними шляхами: з Києва на Волинь (лінія Київ-Заслав-Острог-Дубно) та водним (по р. Горинь через села Вельбівне та Нетішин з пристанями – Суськ, Збуж, Деражне, Дубровиця)²⁸⁹.

Повернення наприкінці 10-х рр. XVIII ст. Яблоновськими магдебурзького права для населення своєї частини острозьких маєтностей сприяло поступовій відбудові ремісничого виробництва та виготовлення товарів шляхом промислу. Водночас, окрім накопичення продукції постало питання про її збут. Острозькі магнати та шляхтичі були чи не найбільш зацікавленими у вирішенні цієї проблеми. Тим паче, вони і надалі вважали торгівлю “не шляхетною справою”. Отож, князі Яблоновські та Сангушки, як і представники їхнього стану звернулися до однієї з найпідприємливіших національних меншин Острога –

---

²⁸⁷ Тхор В. Деякі питання соціально-економічного розвитку правобережних і західноукраїнських міст у XVIII ст. *Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура. Збірник наук. праць*. 1986. С.181.

²⁸⁸ Баранович О. Упадок города Речи Посполитой: Старокопстантинов в XVIII в. *Вопросы истории*. 1947. № 8. С.34.

²⁸⁹ Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: Історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття. Навчальний посібник* / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 178.

євреїв. І це не було дивним. Євреї Острога були розвинутішими в економічному відношенні, а ніж решта населення²⁹⁰.

Вся торгівля у місті була зосереджена у руках Острозького кагалу. Євреї утримували у місті корчми, заїжджі двори і саме вони з другої половини XVIII ст. панували на торгах та ярмарках. Їхню діяльність магнати всіляко підтримували, зокрема видаючи привілеї на безмитну та виняткову торгівлю на різного виду товарів, і так було не лише на Волині (як наприклад у Бердичеві за сприяння М.Радивиля ²⁹¹), але й безумовно і в Острозі. Загалом, як зазначає М.Близняк, князівська адміністрація була зацікавлена у багатому єврейському кагалі і отриманні від нього великих прибутків²⁹².

До кінця XVIII ст. в Острозі діяло 56 крамарів²⁹³ євреїв та 204 торговці(!)²⁹⁴. У 1795 році, на острозьких ярмарках можна було придбати: борошно, хліб, м'ясо, рибу, сіль, мед, віск, одяг, реманент, предмети оздоблення та побуту (ювелірні вироби, меблі, підсвічники, посуд і т.д.), спиртні напої. Особливо останній вид товару був виключним правом на збут шляхтою та євреями. Так зване – право пропінації (можливість виробляти та продавати спиртну продукцію виключно у володіннях власника маєтностей)²⁹⁵. Разом із цим, євреї окрім внутрішньої торгівлі, сприяли розширенню торгових контактів Острога з іншими містами регіону.

Цінова політика теж була економічною “вотчинною” острозьких купців і торговців-євреїв. Розміри цін на товари та послуги можемо віднайти у Замковій книзі 1775 р. Так, в Острозі у 1775 р. за яблук чверть, що куплені у Петровського – потрібно було заплатити 1 злотий; за сливи сухі чверть міри старої – 4

²⁹⁰ Бирук М. Становище єврейського населення Острога в першій третині XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. 2011. Вип.17. С. 71.

²⁹¹ АЮЗР [в 35 тт.]. /ред. В. Антонович. Киев, 1869. Т. 1: Ч. 5: *Акты о городах (1432-1798)*. С.588.

²⁹² Близняк М. Регламентация економічної діяльності єврейської громади на Волині у середині XVIII століття (епізод 1759 р. з міської метрики Любара). *Universum Historiae et Archeologiae = The Universe of History and Archeology = Універсум історії та археології = Універсум истории и археологии*. Дніпро, 2019. Т. 2 (27). Вип. 1. С.77.

²⁹³ ДІКЗО. Відділ фондів. No. КН4437/VI – P795. Арк. 2-288.

²⁹⁴ Там само. Арк. 28-288.

²⁹⁵ Петровський-Штерн Й. Право на чарку: корчми, шинкарі й горілчана війна у штетлі (Волинська, Подільська та Київська губернії, 1790-1840). *Judaica Ukrainica*. 2013. Вип. 2. С.60.

злотих²⁹⁶; за келішек лікеру у березні 1776 р. – 15 грошей²⁹⁷; за цукор 1 фунт – 1 злотий і 25 грошей²⁹⁸; за кави 1 фунт – 1 злотий і 15 грошей²⁹⁹; за копу яєць – 26 грошей³⁰⁰; за меду півтора гарнці – 2 злотих і 12 грошей³⁰¹; за 2 гарнці пива – 20 грошей³⁰²; за 1 бутель пива – 15 грошей³⁰³. Дослідник Й.Петровський-Штерн доводить про чесну торгівлю євреїв з християнським населенням Острога³⁰⁴. У підсумку, згідно досліджень вище названого вченого – євреї повністю оволоділи місцевою торгівлею, і поширили свій вплив на всю Волинь, адже 79 % всіх купців-торговців у краї становили саме євреї³⁰⁵. Вже наприкінці століття острозькі купці потрапляють у нову політичну реальність. Адже, надалі аби провадити торгову діяльність вони мали записуватися у “торгові гільдії” і сплачувати 1% власного капіталу³⁰⁶.

Настав час відповісти на ключове питання – чи вистачало товарів на ярмарках і торгах для місцевого населення, і на скільки у ціновому плані вона була для них доступною?

Отже – ні. Не вистачало і не була доступною. При багатообіцяючих показниках розвитку ремісничого виробництва упродовж століття, а також умовам розвитку торгівлі, острозьке населення тут відчувало певну скруту. По-перше, згідно спостережень М.Близняка – ярмарки та торги не могли повною мірою задовольнити потреби швидко зростаючого чисельного населення

²⁹⁶ ЛННБ ВР. Ф. 5. Бібліотека Інституту Оссолінських у Львові. Оп. 1. Спр. 3739/II. Зведений реєстр прибутків та видатків Острозького замку 1775 – 1793 рр. Арк. 17.

²⁹⁷ ЛННБ ВР. Ф. 5. Бібліотека Інституту Оссолінських у Львові. Оп. 1. Спр. 3739/II. Зведений реєстр прибутків та видатків Острозького замку 1775 – 1793 рр. Арк. 19.

²⁹⁸ ЛННБ ВР. Ф. 5. Бібліотека Інституту Оссолінських у Львові. Оп. 1. Спр. 3739/II. Зведений реєстр прибутків та видатків Острозького замку 1775 – 1793 рр. Арк. 20 зв.

²⁹⁹ ЛННБ ВР. Ф. 5. Бібліотека Інституту Оссолінських у Львові. Оп. 1. Спр. 3739/II. Зведений реєстр прибутків та видатків Острозького замку 1775 – 1793 рр. Арк. 20 зв.

³⁰⁰ ЛННБ ВР. Ф. 5. Бібліотека Інституту Оссолінських у Львові. Оп. 1. Спр. 3739/II. Зведений реєстр прибутків та видатків Острозького замку 1775 – 1793 рр. Арк. 21.

³⁰¹ ЛННБ ВР. Ф. 5. Бібліотека Інституту Оссолінських у Львові. Оп. 1. Спр. 3739/II. Зведений реєстр прибутків та видатків Острозького замку 1775 – 1793 рр. Арк. 21.

³⁰² ЛННБ ВР. Ф. 5. Бібліотека Інституту Оссолінських у Львові. Оп. 1. Спр. 3739/II. Зведений реєстр прибутків та видатків Острозького замку 1775 – 1793 рр. Арк. 21 зв.

³⁰³ ЛННБ ВР. Ф. 5. Бібліотека Інституту Оссолінських у Львові. Оп. 1. Спр. 3739/II. Зведений реєстр прибутків та видатків Острозького замку 1775 – 1793 рр. Арк. 23 зв.

³⁰⁴ Петровський-Штерн Й. Штетл: золота доба єврейського містечка. Київ: Критика, 2019. С.95.

³⁰⁵ Там само. С.93.

³⁰⁶ Карліна О. Правове регулювання торгово-промислової діяльності в містах Волинської губернії в кінці XVIII – середині XIX ст. *Літопис Волині: Всеукраїнський наук. часопис.* 2019. №21. С. 79

Острога³⁰⁷. По-друге, торгівля суворо контролювалася магнатами, які передали реалізацію усього виробленого у місті євреям. Тому, акцент робився лише на високих прибутках з проданого. У результаті, про низьку цінову політику говорити не доводиться. Зокрема, острозький кагал складався з багатих євреїв-купців, землевласників, орендаторів, тому вони теж керувалися своїми економічними інтересами, а не загальним становищем населення у місті.

Підсумовуючи – переважна кількість продукції на ярмарках і торгах протягом XVIII ст. доступною була лише патриціату та вищим прошаркам поспільства, які могли дозволити собі не лише товари, умовно кажучи, першої необхідності, а й предмети розкоші. Коли, у свою чергу, купівельна спроможність решти населення перебувала на низькому рівні³⁰⁸, і яке забезпечувало себе виключно своїми силами та доступними ресурсами.

На завершення даного розділу слід, на наш погляд, охарактеризувати демографічне становище у місті у досліджуваній період. Так стане можливим проаналізувати як вплинули вище розглянуті процеси та тенденції на чисельності населення, тривалості життя, умовах тощо.

Згідно дослідницьких спостережень А.Муляра – воєнно-політичні події кінця XVII-XVIII ст. спричинили активізацію міграційні процеси на землях всієї Правобережної України³⁰⁹. Волинське воєводство внаслідок війн зазначеного періоду зазнало чисельних демографічних втрат. Найбільшої шкоди по показниках народонаселення нанесла Північна війна (1700-1721 рр.). Історичні джерела кінця XVII - першої чверті XVIII ст. чи не найдетальніше можуть проілюструвати динаміку скорочення/зростання демографічних даних в Острозі. На кінець XVII ст. кількість жителів Острога невпинно збільшувалася. Так, станом на 1687-1690 рр., як підрахував М.Бирук, застосовуючи запропонований

---

³⁰⁷ Близняк М. Торгові лавки Острога кінця XVIII – середини XIX ст. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія": Історичні науки*. 2008. Вип. 10. С.68.

³⁰⁸ Баранович А. Правобережная Украина. *Очерки истории СССР: Период феодализма. Россия во второй половине XVIII в.* 1956. С. 593.

³⁰⁹ Муляр А. Міграційні процеси на Правобережній Україні в кінці XVII – на початку XVIII ст. *Український історичний журнал*. 2000. С. 101.

О.Барановичем коефіцієнт – 6 осіб на 1 дим, всього в Острозі розташовувалося 580 будинків, у яких проживало 3500 мешканців³¹⁰. Для першої чверті XVIII ст. згаданий дослідник називає цифру – 604 будинки та 3624 жителі. Водночас він наголошує про наявні відомості лише з ординатської частини Острога, у якій розміщувалося 214 будинків. Натомість немає жодних даних для цього ж часу з неординатської половини міста якою володіли Яблоновські. Вчений припускає про існування на їхніх землях – 390 будинків³¹¹. Якщо ми застосуємо прийнятий дослідниками для кінця XVII - першої половини XVIII ст. коефіцієнт мешканців на 1 дим – 6, отримаємо приблизно 1284 острожанина в ординатській частині та 2340 – на землях Яблоновських.

У перші роки Північної війни інвентарі фіксують скорочення числа мешканців у результаті знищення великої кількості житлових будівель, а також лихами спричинених постійними військ і пожеж внаслідок обстрілів. Мусимо спочатку наголосити – інвентарі містять інформацію лише про ординатську частину. М.Бирук нараховує 1158 острожан на початку XVIII ст³¹². За нашими підрахунками у 1708 році острозьких димів нараховувалося – 167 одиниць та 1002 міщанина. З інвентарних описів міста Острога 1724 та 1728 року ми можемо простежити динаміку осілості міста за деякий час після того як воєнний театр покинув територію Острожчини. У 1724 році, в ординатських маєтностях розташовувалося 212 димів³¹³. Вираховуючи приблизну чисельність народонаселення Острога ми отримаємо – 1272 мешканця; 1728 рік – 236 димів³¹⁴ та 1416 осіб (приблизно!) (Див.додаток 6).

Отже, у період 1700-1720-х рр., населення міста Острога скорочується, покидаючи місто жителі намагалися знайти кращої долі подалі від війни,

³¹⁰ Бирук М. Соціально-економічний розвиток Острога в кінці XVII ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 2012. Вип. 34. С.33.

³¹¹ Бирук М. Населення Острога в кінці XVII ст. *Історія музейництва та пам'яткоохоронної справи в Острозі та на Волині: науковий збірник*. Острог, 2011. Вип. 3. С. 385.

³¹² Там само. С.346.

³¹³ Близняк М. Інвентар міста Острога 1724 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2018. Вип.27. С.193-201.

³¹⁴Близняк М. Інвентар міста Острога 1728 року. *Наукові записки. Серія «Історичні науки»*. 2017. Вип. 26. С.12-19.

військових поборів з боку влади міста, перебуваючих у його межах військ супротивників. Демографічна ситуація змінюється у позитивному ключі вже з першої половини 20-х рр. XVIII ст. разом із місцевими мешканцями до Острога прибувають і новопоселенці і таким чином активно заселяти місто, працювати у ремеслі, промислах, або ж торгівлі. Припускаємо, що у цей час населення Острога коливалося в межах 3-5 тисяч осіб у всьому місті.

Друга половина XVIII ст. в історії Острога, яка супроводжувалася позитивними тенденціями в економічному становищі міста здебільшого була сприятливою для приросту населення. Водночас ставалися періодичні скорочення числа мешканців. Про це свідчать відомості у джерелах та публікаціях присвячених Острогані та Волоніані XVIII ст.

У 1775 році кількість димів в Острозі становила 765 димів³¹⁵. Приблизно у місті на той момент мешкало – 4590 жителів. Станом на 1788 р., спираючись на дослідження польського історика Т.Корзона в Острозі мешкало 4600 острожан у 765-ти будинках³¹⁶. Ревізійний перепис міста Острога 1795 року фіксує записи про 3690 жителів Острога у 728 будинках³¹⁷. Наприкінці століття Острог населяло 4098 осіб у 766 (за обрахунками М.Близняка³¹⁸ та О.Карліної³¹⁹). Якщо провести обрахунки з отриманими даними кінця XVIII ст. (сумарну кількість жителів/кількість димів), у підсумку ми можемо запропонувати новий середній коефіцієнт на дим – 5 осіб на дим. Звичайно названий нами черговий варіант середнього коефіцієнту жодним чином не претендує на остаточність. Такі висновки ми формуємо виходячи лише з джерельної бази. Та у подальшому ми і далі будемо користуватися коефіцієнтом – 6 осіб на дим (за обрахунками О.Барановича).

³¹⁵ Magazin für die neue Historie und Geographie, angelegt von D. Anton Friedrich Büsching. Halle, 1788. T. XXII. S.338.

³¹⁶ Korzon T. Wewnetrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764-1794): *Badania historyczne ze stanowiska ekonomicznego i administracyjnego*. Krakow; Warszawa, 1897. T. L S.274-275.

³¹⁷ ДІКЗО. Відділ фондів. No. КН4437/VI – P795. Арк. 2-321.

³¹⁸ Близняк М. Місто Острог наприкінці XVIII – на початку XIX ст. *Студії і матеріали з історії Волині*. Кременець, 2009. С.228.

³¹⁹ Карліна О. Соціальна структура населення міст і містечок Волинської губернії наприкінці XVIII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2013. Вип. 10. С.106.

Різке скорочення серед населяючої Острог людності можна пояснити стримуючими факторами притаманними для усіх міст Волині у XVIII ст. До них відносять: епідемії інфекційних захворювань, міські пожежі та стихійні лиха. На думку М.Крикуна, 80-90-ті рр. XVIII ст. були спрятливими для відтворення населення. Історик підкреслює відсутність бойових дій, епідемій у зазначений період³²⁰. Натомість, новітні дослідження в історії Волині XVIII О.Карліної доводять зворотнє. Ймовірно, різке зменшення мешканців-острожан пов'язане з епідеміями чуми у 1770 – 1771, 1792 та 1798 рр³²¹. Щільне заселення міста робило ризики швидкого поширення захворюваності дуже високими. У зоні ризику переважно були представники середнього міщанства та поспільства, яке проживало великими родинами у кількості 6-8 осіб на дим. Найбільше вразливими з боку епідемії були вихідці з плебсу – челядь, халупники, коморники та жебраки. Останніх, варто підкреслити, до кінця XVIII ст. було небагато – 63 людини, які жили на подання³²². Шляхта і магнати найменш наражалися на небезпеку. Можна припустити, що їм були доступними усі досягнення тодішньої медицини. Щодо випадків таких стримувальних факторів як пожежі – документальних згадок ми не маємо. Негативно на демографії Острога цілком могли позначитися події “Волинської тривоги” 1789 р. та війна Торговицької конфедерації 1792 року.

Умови, у яких проживали мешканці міста відповідали їхньому статусу. Князі-власники, наприклад Яблоновські, які перебували в Острозі з короткостроковою перспективою проживали у розкішній літній резиденці, яку перебудували з приміщень колишньої академії³²³. Міщани проживали у власних

³²⁰ Крикун М. Природний рух населення на Правобережній Україні у 80-х – на початку 90-х років XVIII ст. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2002. Вип. 37. С.65.

³²¹ Карліна О., Шандра В. Епідемії та боротьба з ними в Україні (кінець XVIII–початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 2020. № 5. С.41.

³²² ДІКЗО. Відділ фондів. No. КН4437/VI – P795. Арк. 2-118.

³²³ Вихованець Т. Яблоновські в Острозі у кінці XVII –XVIII століттях: юридично-власницький вимір. *Острозька давнина*. Острог, 2020. Вип. 7. С.172.

будинках, збудовані або ж з дерева, або мурованих (кам'яниці³²⁴). Перші часто ставали або джерелом, або об'єктами пожеж у місті, якщо вони траплялися.

Безпритульні, біднота, і загалом плебс теж міг отримати невеличкий дах над головою. Їх рятували шпиталі, які брали на себе турботу про бідних людей Острога, даючи їм житло, одяг, їжу, і все що необхідне для життя. Таких шпиталів в Острозі було два: єврейський та католицький. Існування єврейського шпиталю підтверджується інвентарями 1708 та 1724 рр³²⁵. Католицький шпиталь, про який вдалось згадок у середині XVII ст., ймовірно функціонував у XVIII ст. Він, як і єврейський, був закладом опіки³²⁶ і розташовувався на ординатській частині міста.

Підсумовуючи, можемо зробити висновок, що населення Острога у XVIII ст. поступово розвивалося і наближалось до переходу з епохи фільварково-панщинної системи і цехової організації праці до товарно-ринкових суспільних відносин. Його структура була типовою для усіх міст Волині XVIII ст. і складалося з князів-власників та шляхти (шляхта-землевласники, шляхта чиншова, шляхта дрібна та шляхта на приватній службі), міщанства або ж поспільства (середні міщани, ремісники, заможні торговці) та міського плебсу (челядь, підмайстри, слуги, халупники, коморники, дрібні торговці).

Національно-релігійний склад був багатогранний та неоднорідний. Українці будучи панівним етносом Острога все ж мало грали роль в управлінні містом, переважно працюючи у ремеслі та промислах. Поляки займали першість, адже здебільшого вони утримували важелі керування містом, і вони будували політику щодо інших національностей у місті. Євреї складаючи самоврядну установу (кагал), завдяки протекції з боку князівської адміністрації зуміли вибудувати в Острозі потужну економічну систему, монополізувавши торгівлю, контролюючи місцевий ринок. Татари не були ні ремісниками, ні торговцями.

---

³²⁴ Близняк М. Місто Острог наприкінці XVIII – на початку XIX ст. *Студії і матеріали з історії Волині*. Кременець, 2009. С.227

³²⁵ Вихованець Т. Острозькі храми XVI – середини XVII ст. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Історичні науки*. 2008. Вип. 13.С. 473.

³²⁶ Там само.С.474.

Це – воїни. Вони склали майже половину острозького гарнізону. Рідше татар набирали для служби при міській ратуші. Кожен із етносів вніс свою беззаперечну частку в соціально-економічний поступ міста упродовж століття. Їхній вплив на релігійну структуру не менш відчутний.

Населення Острога належало до найбільших світових релігій. Українці у більшості були православними. Одночасно вони зазнавали утисків з боку католиків та уніатів. Православні Острога не мали після Діонісія Жабокрицького перед собою заступника та лідера. Тому, православне духовенство втрачало свої парафії разом із святинями внаслідок конфіскацій ініційованих міськими урядниками, а також громадами католиків та уніатів. Католики були однією з наймогутніших конфесій. Вони розгорнули активну релігійну роботу у місті, в чому першість здобули католицькі ордени – єзуїтів, францисканців, кармелітів, василіанів. Уніати, особливо з другої половини XVIII ст., користувалися прихильністю від князів Яблонівських, які затверджували на користь їхніх громад багаті привілеї – даруючи землю, храми, всіляке майно. Євреї свято відстоювали та сповідували юдаїзм. Вони нізащо не допускали у свої релігійні лави іновірців, і не дозволяли членам їхньої общини покинути Кагал. Верховка єврейського кагалу вдавалося до обрядів екзорцизму (відмежування) від інших релігійних громад, аби захистити свої культурні цінності. Острозьким татарам в обмін на службу в ординатському полку дозволено зберегти їхню належність до ісламу.

Населення Острога пройшло через багато випробувань у XVIII ст. Мешканці відчували на собі негативний вплив подій Північної війни, під час якої вони втрачали своє житло, місця повсякденної діяльності, релігійні споруди, майно і т.д. Погіршували становище й важкі повинності, які вони відбували на користь власників Острога. Виконуючи свої обов'язки перед шляхтою та магнатами, вони відбудовували місто після воєнних дій, відроджуючи ремесло та торгівлю. Виготовлена продукція продавалася на місцевих ярмарках та торгах, відправлялася у інші міста волинського регіону і також – на іноземний ринок. У свою чергу шляхта та міський уряд аби відновити економічні сили міста

повертали більшість привілеїв магдебурзького права, таким чином завоювавши певну прихильність міщан, і виручивши з цього значний прибуток.

Не менше ускладнювали життя мешканцям лиха такі, як епідемії, пожежі та війни, що мали місце у другій половині XVIII ст. Внаслідок цього серед населення Острога сильно зростав рівень смертності, що призводив до демографічних втрат. Попри це, Острог у період XVIII ст. перетворився на один із промислових центрів Волині.

РОЗДІЛ III. НАСЕЛЕННЯ МІСТЕЧОК ОСТРОЖЧИНИ У XVIII СТ.

До складу Острозької волості упродовж XVIII ст. належало шість містечок: Аннопіль (статус міста отримав з 1761 р.), Гоща, Берездів, Киликиїв на півночі та Межиріч (Острозький) Кунів – на півдні. Містечка були значною складовою в адміністративно-господарському комплексі магнатських володінь. Представлений перелік міських поселень репрезентує Острожчину для кінця XVIII ст. Водночас, слід зауважити на тому, що функції кожного містечка відрізнялися залежно від його географічного положення. Вважаємо, містечка Острожчини відігравали дві такі ролі : 1) частина економічного простору, в якому містечко було допоміжним у соціально-економічному поступі центру (наприклад Межиріч); 2) єдиний аграрний та промислово-торговельний осередок на територіях, які віддалені від центру волості (наприклад Аннопіль). У свою чергу, життєвий рівень населення містечок відповідав їхньому місцю у цій складній системі.

Аннопіль яскравий приклад першої функції. За описом М.Теодоровича містечко розташовувалося за 32 кілометри від Острога. Будучи розташованим на рівнинній місцевості село Глинники (колишня назва містечка) мало сприятливе підґрунтя для отримання магдебурзького права та переходу до розряду містечка. Його власник - князь Антоній Яблоновський таки домогся видачі привілею у 1761 році. Одружившись на княгині Анні Сангушко, він перейменував поселення на її честь – Аннопіль³²⁷.

З отриманням магдебурзького права – населення Аннополя отримало нові перспективи соціально-економічного поступу. Князь Яблоновський розпочав тут поважну міську розбудову, роблячи містечко відповідним його статусу. Таким чином, в Аннополі постали – розкішний князівський палац над ставом, який був

---

³²⁷ Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Почаев, 1889. Т. 2: Уезды Ровенский, Острожский и Дубенский. С.681.

оточений парковою алеєю, прикрашеною статуями, скульптурами та іншими прикладами мистецтва та культури XVIII ст.³²⁸.

Соціальна верхівка, за спостереженнями М.Близняка, була типовою для міського населення Речі Посполитої. Тут проживала шляхта, духовенство, міщани : християни та іудеї³²⁹. Останні мали тут сильний вплив, і тому Аннопіль, як і решту міських поселень відносили до розряду “кагальних” містечок³³⁰. Шляхта (переважно польського походження) врядувала усіма тутешніми справами. Як правило, князі прибували у містечка улітку для відпочинку. У решту часу від їх імені керували управителі. Наприклад, у 1795 році. Аннополем за відсутності князя Антонія Яблоновського керував – Фелікс Добровольський³³¹.

Серед міського люду тут мало місце православне, католицьке та уніатське духовенство. Останнє користувалося прихильністю з боку князів Яблоновських як і в інших їхніх маєтностях. Так, у 1778 році, Антоній Яблоновський збудував у передмісті Аннополя кам’яну, трьохкупольну, хрестовидну уніатську церкву Архистратига Михаїла³³² яка належала своїй конфесії до кінця XVIII ст. З католицького духовенства в Аннополі осів орден кармелітів. Для них Яблоновські дали дозвіл на побудову приходського костелу (який так і не був добудований)³³³. Пам’ятками про православне духовенство Аннополя ми нині не володіємо.

Населення Аннополя займалися ремеслом, промислами, торгівлею. Переважно рівнинна місцевість дозволяла аннополянам працювати і у сільському господарстві. У містечку діяла цегельня , що виготовляла до 100 тис. цегли щорічно³³⁴. З ремесла в Аннополі діяли: бляхар – 1, винник – 3,

³²⁸ Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Вінніпег: *Ин-т Дослідів Волині Накладом Т-ва “Волинь”*, 1984. Т. 1. 58.

³²⁹ Близняк М. Соціально-економічний розвиток містечок на півночі Острозького повіту в кінці XVIII ст. *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки*. 2011. Вип. 17. С.86.

³³⁰ Близняк М. Соціально-економічний розвиток містечок на півдні Острозького повіту в кінці XVIII ст. *Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк, 2011. №.5.С.4.

³³¹ ДІКЗО. Відділ фондів. №. КН4437/VI – Р795. Арк. 352.

³³² Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Почаев, 1889. Т. 2: Уезды Ровенский, Острозжский и Дубенский. С.681.

³³³ Там само. С.682.

³³⁴ Близняк М. Соціально-економічний розвиток містечок на півночі Острозького повіту в кінці XVIII ст. *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки*. 2011.

воскобійник – 2, котляр – 1, кравець – 9, палітурник – 2, пекар – 5, пивовар – 1 (працівник був представником єврейської громади), цирульник та різьбяр³³⁵. В Аннополі виготовляли продукцію: три винокурні (по два котли у кожній), та одна дерев'яна винниця (з двома котлами) у передмісті Глинники. Місцева пивоварня з двома котлами безпосередньо належала князю Яблоновському і виготовляла до 10 тис. пива і меду у рік³³⁶. Продукція йшла на продаж до місцевого ринку.

Торгівля належала виключно монополії євреїв. Місцеві ярмарки проходили на свято Михайла Архангела, Андрія Первозванного, Василя Великого, Стрітєння Господнього, Вербну Неділю, Святу Трійцю³³⁷. На ярмарках продавалися: сільськогосподарське збіжжя, віск, тканина, сукно, товари з дерева, спиртні напої та одяг. Окрім ярмарок, євреї утримували корчми та шинки. В Аннополі наприкінці сторіччя налічувалося 11 шинкарів та 12 торговців³³⁸.

Демографічна характеристика Аннополя складна дослідницька проблема. Станом на 1795 рік (ми маємо згадки лише про мешканців єврейської громади) у містечку проживав – 341 мешканець єврейської національності (149 осіб чоловічої статі та 192 особи – жіночої).³³⁹ У 1798 р. кількість жителів сягала – 910 осіб, у 107 будинках³⁴⁰.

Місто Берездів розташовувався над річкою Курчик та був центром однойменного князівства³⁴¹. Поселення входило до складу Острозької волості від 1520 року, відколи князь К.І. Острозький вирішив приєднати його до своїх

№ 17. С.85.

³³⁵ Марискевич В. «Ревізійна тріада» містечок Острожчини (Аннопіль, Межиріч, Гоща) за матеріалами перепису 1795 року. *Актуальні питання історії України, всесвітньої історії та методик їх викладання. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Рівне, 2023. С. 31.

³³⁶ Близняк М. Соціально-економічний розвиток містечок на півночі Острозького повіту в кінці XVIII ст. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Історичні науки*. 2011.

№ 17. С.85

³³⁷ Там само.

³³⁸ ДІКЗО. Відділ фондів. No. КН4437/VI – P795. Арк.351-377.

³³⁹ ДІКЗО. Відділ фондів. No. КН4437/VI – P795. Арк.351-377.

³⁴⁰ Близняк М. Соціально-економічний розвиток містечок на півночі Острозького повіту в кінці XVIII ст. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Історичні науки*. 2011. № 17. С.86.

³⁴¹ Bergerowna J. Księżna Pani na Kocku i Siemiatyczach: (działalność gospodarcza i społeczna Anny z Sapiechów Jabłonowskiej). Lwów, 1936. S.333.

володінь³⁴². Його історія від першої чверті XVII - до другої половини XVIII ст. є невідомою. Єдиним джерелом, що певною мірою відображає життя його населення у досліджуваний період – інвентар Берездова 1767 року, який був вивчений та опублікований істориком М. Близняком. Згідно висновків вченого – потенціал документу відкриває багато аспектів міського життя³⁴³.

Верхівку міського населення становила шляхта. За підрахунками М.Близняка, у місті проживало 7 шляхетських родин, які відносилися до розряду “чиншовиків”³⁴⁴. Вони постійно проживали у місті та виконували у князівському дворі ряд функцій. Наприклад, Микола Возницький³⁴⁵ працював на посаді ставничого, пан Філінський перебував на службі у князівському дворі³⁴⁶. Деякі з місцевих шляхтичів були залучені до міського управління, яке базувалося на магдебурзькому праві. Відомі і їх посади: вїйт – Яків Микулик³⁴⁷ бурмистр Матвій Рафалович³⁴⁸ та Яків присяжний³⁴⁹. Міське самоуправління аналогічно як і в Острозі повністю залежало від княгині Анни Яблоновської та виконував її прямі накази. Він стояв на варті інтересів міщан та пильнував за діяльністю тутешніх ремісників аби виключити можливість не добросовісного виконання ними їхніх обов’язків³⁵⁰. У свою чергу Яків Присяжний виконував різні доручення, що надходили безпосередньо від бурмистра, або ж вїйта.

Наступну групу міського населення склали ремісники та робітники. З поміж християн-міщан у Берездові у документі зафіксовано: мельники – 2, швеці – 2, пасічники – 3, бондар – 1, ткач – 1, коваль – 1, муляр – 1, пастух – 1. Більшість міщанських домогосподарств (41 з 70) мали власну тяглову худобу³⁵¹.

³⁴² Вихованець Т. Берездів у XVI – першій половині XVII століття: історичі параграфи. *Славутина та Правобережна Україна в історії України. Збірник статей за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції (18-19 вересня 2014р. м. Славути) / За ред. Берковського В.Г., Сидора В.Б. та ін.* Київ-Хмельницький, 2014. С. 58-79.

³⁴³ Близняк М. Інвентар міста Берездова 1767 року. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею / За ред. О. Кононюк, Т. Вихованця. Нетішин, 2024. Вип. 8. С. 76*

³⁴⁴ Там само. С.77.

³⁴⁵ Там само. С.88.

³⁴⁶ Там само.

³⁴⁷ Там само. С.87.

³⁴⁸ Там само.С.88.

³⁴⁹ Там само.

³⁵⁰ Там само. С.78.

³⁵¹ Близняк М. Інвентар міста Берездова 1767 року. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею / За ред. О. Кононюк, Т. Вихованця. Нетішин, 2024. Вип. 8. С.85-88.*

Єврейська громада Берездова була активнішою у соціально-економічному поступі міста, що притаманно для міських поселень Волинського воєводства вцілому. Вихідці кагалу працювали у наступних професіях: цирульники, кушніри, кравці, крамарі, пекарі, котлярі і т.д.³⁵². У Берездові діяло також і два цехи євреїв – різників, пекарів³⁵³, кравців та шевців³⁵⁴. Традиційно для громади, ремесничі спеціальності вони практикували лише ті, які відповідали та були прийнятними відповідно до основних постулатів іудаїзму. З опису маємо згадки про броварню, що згідно документу була недовгим часом відремонтована. Броварня містила два котли та муровану піч. До неї було прибудовано солодовню³⁵⁵.

Оподаткування та повинності міщан Берездова перелічені в інвентарі. Населення відбувало панщину на берездовському фільварку із власним тяглом. Роботи на полях включали у себе: оранку, боронування, сівбу, жнива, покоси. Шарварки відбувалися щомісячно – це був ремонт гребель та міської забудови. Натуральна рента складалася зі здачі зерна до князівського двору, бджолої десятини³⁵⁶ та 680 штук грибів³⁵⁷.

Фільварок міста розташовувався неподалік. Інвентар містить у собі детальний опис господарського комплексу. Ворота фільварку відчинялися на дерев'яних петлях із залізними пружинами вгорі. Від воріт у бік фільварку уздовж дороги тягнувся дерев'яний паркан на дубових стовпах. Ліворуч від воріт розміщувалася новозбудована стайня з покритим соломною дахом, трьома яслами та одним коритом. Двері у стайню – подвійні виготовлені з дерева з підбитим залізним гонтом. Ліворуч від стайні був викопаний погриб із дубовою надбудовою. У ньому зберігалися молочні продукти. На території фільварку стояли хліви. Призначалися вони для курей, гусей, качок тощо. Покриті снопами

---

³⁵² Близняк М. Інвентар міста Берездова 1767 року. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею* / За ред. О. Кононюк, Т. Вихованця. Нетішин, 2024. Вип. 8. С.81-84.

³⁵³ Там само. С.89-90.

³⁵⁴ Там само. С.90.

³⁵⁵ Там само. С.80.

³⁵⁶ Там само. С.88-89.

³⁵⁷ Близняк М. Рента міщан Волині у XVIII столітті. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». Острог, 2024. Вип. 35. С.32.

соломи, стіни були оббитими деревиною із дерев'яними дверцятами на дерев'яних петлях із засовом. Біля броварні зведено кормове приміщення з липового дерева на чотирьох дубових стовпах, накрите соломною. Можемо припустити, що берездівський фільварок постраждав від недавньої пожежі. В описі фільварку згадується про те, що його центральна будівля у якій проживали гуменні, тіуни та інші посадовці які керували фільварком від імені княгині була знищена пожежою і від неї залишилися руїни. Через деякий час її відбудували. Стіни обмазали глиною та побілили вапном. Дах покрили новими снопами та оббили гонтами. До неї прибудували ганок на двох стовпах³⁵⁸.

Виготовлені фільварком, ремісничим та цеховим виробництвом товари збувалися на ярмарках та торгах. У джерелі маємо згадки про щомісячні ярмарки та торги для місцевих та приїжджих купців³⁵⁹. Також в інвентарі вказані статті диспозиції для єврейського кагалу Берездова та Красноставу, які регулюють правила торгівлі певним видом товару. Наприклад : 1) Ярмарки та торги повинні були бути чесними та без жодного обману чи здирництва, особливо це стосувалося торгівлі з приїжджими купцями з метою збільшення торгів³⁶⁰; 2) Випечений хліб торговці мали продавати за ціною яка повинна була бути пропорційною до вартості зерна, у випадку виявлення бурмистром не відповідності – торговцю загрожувала конфіскація майна та штраф³⁶¹; 3) Мельники та крупники могли продавати свій товар лише у суворій відповідності з податковими ставками та кагальними податками і зобов'язані були цього дотримуватися під загрозою покарання³⁶². Тобто можемо побачити, що більшість товарів на ярмарках та торгах були традиційними для теренів Острожчини та Волині досліджуваного періоду: одяг, взуття, м'ясо, зерно, крупи, хліб, мед, сільський інвентар та реманент, предмети побуто, тощо. Потрібно наголосити і на прогресивному погляді княгині Анни Яблоновської щодо торгівлі на своїх

---

³⁵⁸ Близняк М. Інвентар міста Берездова 1767 року. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею* / За ред. О. Кононюк, Т. Вихованця. Нетішин, 2024. Вип. 8. С.79-80.

³⁵⁹ Там само. С.91.

³⁶⁰ Там само.

³⁶¹ Там само.

³⁶² Там само.

володіннях. Окрім загальноприйнятих на території Речі Посполитої норм та правил торгівлі, А.Яблоновська також додала до них власні додаткові способи регулювання торгівлі, забезпечуючи таким чином прозорість торговельної сфери, мінімізуючи випадки зловживань або недотримання цінових меж і політики. Тепер, зрозуміла річ, слід розглянути питання осілості міста, чисельності міського населення, яке й було основним контингентом на ярмарках і торгах.

За спостереженнями М.Близняка – Берездів був другим за кількістю жителів серед володінь княгині А.Яблоновської³⁶³. Християнська громада проживала у 79 будинках та становила – 489 мешканців³⁶⁴. Щодо єврейської громади, то її демографічні позиції були дещо слабшими – 54 домогосподарства та 334 жителів³⁶⁵. Згідно підрахунків вищезгаданого вченого, у відсотковому значенні співвідношення між двома громадами наступне – 59,4% (християни) та 40,6% (юдеї)³⁶⁶. Усього усіх мешканців маємо – 823 людини.

Отже, Берездів у XVIII ст. це невеликий промислово-торговельний осередок з елементами аграрного виробництва. Соціальна структура його населення не має відмінностей від решти міських поселень волості і включає у себе: шляхту, духовенство та міщан. Як і будь-яке місто із магдебурзьким правом, у Берездові був міський уряд, який очолювали війт та бурмистр від імені княгині Яблоновської. Місцеве ремісниче та цехове виробництво не вирізнялося сильними масштабами. Ремісники та цеховики працювали здебільшого на забезпечення князівського двору, фільварку та ярмарок з торгами. Регулювання діяльності останніх проводилося з метою залучення купців з інших волинських міст. У демографічному плані Берездів – невелике міське поселення з осілістю у 823 міщанина.

---

³⁶³ Близняк М. Інвентар міста Берездова 1767 року. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею* / За ред. О. Кононюк, Т. Вихованця. Нетішин, 2024. Вип. 8. С.

³⁶⁴ Там само. С.85-88.

³⁶⁵ Там само. С.81-84.

³⁶⁶ Там само. С.77-78.

Гоща була розміщена за 34 кілометри від Острога, поблизу річки Горинь. Містечком у XVIII ст. володів шляхетський рід Ленкевичів-Валевських³⁶⁷. Географічне розташування населеного пункту було майже аналогічним як і в Аннополя – рівнина місцевість з доступом до річкової артерії р.Горині. Тому, цілком ймовірно, що Гоща розвивалася здебільшого як аграрний центр.

Соціальна піраміда Гощі мало чим відрізнялася від решти міських поселень – шляхта, духовенство, міщани та селяни. Останні проживали на передмісті. Місцева шляхта польського походження володіла тут земельною власністю, вирішувала усі міські справи та визначала основні моменти у його існуванні. Для Ленкевичів Гоща, скоріш за все, була основною резиденцією. Для комфортного перебування вони збудували собі палац, який оточувався англійським парком³⁶⁸. Представники службової шляхти займали посади при їхньому дворі. Так, у 1795 році міським управителем від імені Станіслава Костки Каєтана Ленкевича був місцевий шляхтич Йосиф Тешкевич³⁶⁹.

На відміну від решти містечок Острозчини – у Гощі, духовенство належало до багатьох гілок християнства, окрім загально поширених православ'я, католицтва та унії. До кінця XVII ст. у містечку домінувало соцініанство (одна з течій протестантизму). Поширенню конфесії сприяли колишні власники містечка – родина Гойських³⁷⁰. Православне духовенство гарячо підтримувалося зі сторони шляхетських сімей Соломорецьких та Киселів. У 1638 р. у містечку постали – храм св.Михайла та Гощанський православний чоловічий монастир. Вже у XVIII ст. ці релігійні споруди були передані у користування унійному духовенству³⁷¹. У ньому почав діяти унійний орден св. Василя. Василіани отримали свій осередок за однієї умови – утримання чотирикласної школи в Острозі за свій кошт, згідно з рішенням Едукаційної

³⁶⁷ Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Вінніпег: *Ин-т Дослідів Волині Накладом Т-ва "Волинь"*, 1984. Т. 1.310.

³⁶⁸ Там само. С.311.

³⁶⁹ ДІКЗО. Відділ фондів. No. КН4437/VI – P795. Арк.334.

³⁷⁰ Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Почаев, 1889. Т. 2: Уезды Ровенский, Острожский и Дубенский. С.712.

³⁷¹ Там само.

комісії 1773 року після ліквідації ордену Єзуїтів³⁷². Іудаїзм у Гощі поширювався завдяки Гощанському кагалу, що очолювали чотири старости – Герман Якубович, Йосиф Юзефович, Авраам Горошкович, Борух Лейзерович³⁷³.

Міщани та селяни містечка (поляки, українці та євреї) працювали у ремеслі, промислах та торгівлі. Хоча, сільське господарство було основним заняттям місцевого населення³⁷⁴. На полях гощани засівали традиційні для цих широт культури – пшеницю, ячмінь, овес, коноплі, гречані крупи. Роботи на полях входили до їхнього обов'язку відбуття панщини тричі на один тиждень³⁷⁵. Промисли та торгівля були виключно сферою діяльності єврейської громади. Гощанські євреї працювали кравцями, пекарями, різьбярями, склярами, чоботарями, кушнірами та цирульниками³⁷⁶.

З промислів у Гощі популярністю користувалося винокуріння і виробництво борошна. У містечко діяло три винокурні з трьома котлами. Кожен котел виготовляв до двохсот відер спиртних напоїв третьої проби. На цих винокурнях працювали майстри і піддані-робітники³⁷⁷. Млини Гощі були облаштовані одним каменем³⁷⁸.

Товари які виготовлялися на полях, ремісничих спорудах та шляхом промислів продавалися на місцевих ярмарках, які проходили: 6 січня, дня Георгія-Юрія (23 квітня), Св.Миколая (9 травня), св. Петра і Павла (29 червня) та на Покрову (1 жовтня)³⁷⁹. Гощани могли придбати хліб, одяг, скло, дерев'яні

³⁷² Закидальська Н. Острозький єзуїтський колегіум XVII-XVIII ст. *Terra incognita*. 2018. № 2. С. 124.

³⁷³ ДІКЗО. Відділ фондів. No. КН4437/VI – Р795. Арк.344.

³⁷⁴ Історія міст і сіл України. Ровенська область.К.,1973. С.181

³⁷⁵ Близняк М. Соціально-економічний розвиток містечок на півночі Острозького повіту в кінці XVIII ст. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Історичні науки*. 2011. № 17. С.89.

³⁷⁶ Марискевич В. «Ревізійна тріада» містечок Острожчини (Аннопіль, Межиріч, Гоща) за матеріалами перепису 1795 року. *Актуальні питання історії України, всесвітньої історії та методик їх викладання // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Рівне, 2023. С. 33.

³⁷⁷ Близняк М. Соціально-економічний розвиток містечок на півночі Острозького повіту в кінці XVIII ст. // *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Історичні науки*. 2011. № 17. С.89

³⁷⁸ Там само.

³⁷⁹ Савченко Т. Ярмаркова торгівля у Гощі. *Міжнародна науково-практична конференція «Пріоритетні напрями досліджень в науковій та освітній діяльності*. Львів, 2019. Ч. 2. С. 7.

вироби³⁸⁰, рибу, оселедці, сіль та тютюн³⁸¹. Як ми говорили раніше, місцеву торгівлю контролював Гощанський кагал, який становив меншу частку населення містечка та в його демографії.

Демографічна характеристика містечка є на сьогодні складним питанням. У другій половині XVII ст. в Гощі розміщувалося 150 димів³⁸². Помноживши дану кількість на 6 (за О.Барановичем) матимемо – 900 жителів. Використовуючи коефіцієнт кількості мешканців на один дим запропонований М.Крикуном – 6,5³⁸³, отримуємо в результаті – 975 мешканців. Застосувавши коефіцієнт обгрунтований І.Ворончук (8,5-9 на 1 дим)³⁸⁴, у сумі виходить – 1275-1350 жителів. На нашу думку, остання цифра є малоімовірною. Не варто забувати, що тоді тривали події Української Національної Революції (1648-1676 рр.). А на початку досліджуваного періоду – Північна війна (1700-1721 рр.), під час яких Гоща зазнавала руйнувань та шкоди. Тому, тут не могло проживати стільки міщан. Генеральний опис 1798 р. досліджений М.Близняком містить перепис гощан. Так, станом на 1798 р. у містечку проживало 814 мешканців у 116 дворах³⁸⁵.

Детальніше демографічні показники щодо національних меншин ми можемо простежити лише на основі джерел, які стосуються історії єврейської громади. Отже, у 1765 році – проживало 260 євреїв в 40 будинках³⁸⁶; у 1784 р. – 72 єврея³⁸⁷; у 1787 р. – 132³⁸⁸; у 1795 році – 171³⁸⁹. Серед єврейського населення

³⁸⁰ Марискевич В. «Ревізійна тріада» містечок Острожчини (Аннопіль, Межиріч, Гоща) за матеріалами перепису 1795 року. *Актуальні питання історії України, всесвітньої історії та методик їх викладання. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Рівне, 2023. С.33.

³⁸¹ Близняк М. Соціально-економічний розвиток містечок на півночі Острозького повіту в кінці XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки*. 2011. № 17. С.89

³⁸² Історія міст і сіл України. Ровенська область. К., 1973. С.180.

³⁸³ Крикун М. Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. *Вісник Львівського університету: Серія історична*. Львів, 1988. Вип. 24. С. 77.

³⁸⁴ Ворончук І. Населення Волині в XVI — першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. Київ, 2012. С.324

³⁸⁵ Близняк М. Соціально-економічний розвиток містечок на півночі Острозького повіту в кінці XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки*. 2011. № 17. С.91

³⁸⁶ АЮЗР. Ч. 5: [Акты о городах (1432-1798)]. Київ, 1890. Т. 2. Вып. 1: *Переписи єврейського населення в юго-западном крае в 1765-1791 гг.* / Сост. И. Каманин. С.71.

³⁸⁷ Там само. С.415.

³⁸⁸ Там само. С.531.

³⁸⁹ ДІКЗО. Відділ фондів. No. КН4437/VI – Р795. Арк.333-349.

Гощі упродовж другої половини XVIII ст. спостерігаються поодинокі зміни чисельності. Якщо у 60-х рр. XVIII ст. Єврейська громада сягала майже 300-х мешканців, то у 80-х лише у межах 70-150 осіб. Пояснити це можна епідеміями інфекційних хвороб чуми і тифу у 1771-1772 рр. Рівня 60-х рр. демографічно громада не досягла, маючи наприкінці століття трохи більше 170 жителів.

У XVIII ст. населення Гощі перебувало на такому ж рівні свого поступу як і в інших містечках острозької волості. Тутешню соціальну градацію складала – шляхта, духовенство, міщани та селяни. Основою життя місцевого люду було сільське господарство, коли у свою чергу, ремесло та промисли слугували для покриття внутрішніх потреб жителів містечка. Торгівля була виключно прерогативою Гощанського кагалу. Ціни, асортимент, обсяги регулювалися вищими станами громади. Фактично ярмарки Гощі – єдине місце де виробники могли збути свої товари. Чисельність населення містечка неможливо вирахувати остаточно через брак описово-статистичних джерел. Лише можемо припустити, що після подій Північної війни 1700-1721 рр., упродовж XVIII ст. у містечку проживало у межах 1000 осіб.

Містечко Киликиїв належало до Острозької волості. Відстань від центру територіальної одиниці сягала 45 кілометрів³⁹⁰. Киликиїв розташовувався на шляху старого тракту від Острога до Корця, що проходив по річці Корчик³⁹¹. У другій половині XVIII ст. після проведення Кольбушівської транзакції 1753 року, Киликиїв відійшов до власності князів Яблоновських, а наприкінці сторіччя - було викуплене кавалером та хорунжим Яном Стецьким у князя Антонія Яблоновського³⁹².

Соціальна стратифікація населення Киликиєва не мала принципових відмінностей. Як і в Аннополі та Гощі тут проживала шляхта, духовенство, міщани та селяни. На відміну від Аннополя та Гощі, Киликиїв не перебував на особливому рахунку власників з поміж інших приватновласницьких маєтків. За

³⁹⁰ Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Почаев, 1889. Т. 2 : Уезды Ровенский, Острожский и Дубенский. С.690.

³⁹¹ Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Вінніпег : Ін-т Дослідів Волині Накладом Т-ва "Волинь", 1984. Т. 1. С.494.

³⁹² Близняк М. Соціально-економічний розвиток містечок на півночі Острозького повіту в кінці XVIII ст. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Історичні науки. 2011. № 17. С.86.*

символ влади над містечком Яблоновських, а згодом Стецьких слугував лише одноповерховий невеличкий маєток з гайком³⁹³.

У Киликиєві проживали поляки, українці та євреї. Частина останніх була досить великою, що відносить Киликиїв до розряду “кагальних міст”³⁹⁴. Релігійну структуру містечка неможливо охарактеризувати у повному обсязі. З релігійних споруд у містечку була дерев’яна церква святого Георгія у якій зберігалися метричні книги від 1753 року³⁹⁵. Припускаємо, що прихожани цієї церкви були уніатами. У володіннях князів Яблоновських саме уніати користувалися підтримкою власників. Євреї ж, ймовірно, мали свою божницю. Точно відомо про функціонування єврейської школи Киликиєва³⁹⁶.

Про залученість міщан у ремеслах та промислах Киликиєва практично нічого невідомо. Гіпотетично для тутешніх мешканців було важливим працювати саме у промислах. На території містечка існували поклади червоного граніту, видобуток якого міг приносити непогані гроші³⁹⁷. Три винокурні виготовляли вино третьої проби для продажу на ринку Киликиєва. На річці Корчик, яка поблизу містечка, діяли два борошномельних млини з трьома каменями у кожному.³⁹⁸

У Киликиєві була розміщена торгова площа. Будинки гандлярів утворювали чотирикутний ринок з ларками та заїжджими дворами. Серед асортименту товарів жителі Киликиєва могли побачити – тютюн, рибу, сіль, вино, збіжжя, худобу та смолу³⁹⁹. Ще важче оцінити коливання серед народонаселення містечка, яким були необхідні вище перелічені товари.

---

³⁹³ Близняк М. Соціально-економічний розвиток містечок на півночі Острозького повіту в кінці XVIII ст. *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки.* 2011. № 17. С.86.

³⁹⁴ Там само.

³⁹⁵ Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Почаев, 1889. Т. 2 : Уезды Ровенский, Острожский и Дубенский. С.691.

³⁹⁶ Близняк М. Соціально-економічний розвиток містечок на півночі Острозького повіту в кінці XVIII ст. *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки.* 2011. № 17. С.86.

³⁹⁷ Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Вінніпег : *Ін-т Дослідів Волині Накладом Т-ва “Волинь”*, 1984. Т. 1. С.495.

³⁹⁸ Близняк М. Соціально-економічний розвиток містечок на півночі Острозького повіту в кінці XVIII ст. *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки.* 2011. № 17. С.86.

³⁹⁹ Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Вінніпег : *Ін-т Дослідів Волині Накладом Т-ва “Волинь”*, 1984. Т. 1. С.495.

Історичних джерел, які б дозволили простежити демографічний поступ населення Киликиєва вкрай недостатньо. Єдиний документ, що стосується періоду XVIII ст. це – генеральний опис Волинської губернії 1798 року. Він фіксує 815 записів про жителів містечка, які проживали у 109 дворах наприкінці XVIII ст.

Загалом, Киликиїв займав останні позиції у соціально-економічному та демографічному показниках. По-суті, у володіннях князів Яблоновських містечко та його жителі не відігравали вагомій ролі. Життєвий рівень був вкрай низьким, якщо спиратися на перелік товарів на місцевому ринку. Більше того, продукція не вирізнялася різноманіттям. На прилавках судячи з усього були відсутніми предмети розкоші та побуту. Можемо говорити про те, що шляхта у містечку практично не мешкала. Майже вся соціальна піраміда складалася з міщан та селян, серед яких були українці, поляки та євреї. Узагальнюючи, темпи соціально-економічного підйому та потенціал Киликиєва не дозволяли йому перебувати на тому ж рівні, що і Аннополь та Гоща.

Населенню містечка-супутника Острога – Межиріча випало багато випробувань наприкінці XVII - першої чверті XVIII ст. Межиріч здавна відігравав оборонну функцію. Він був першою лінією оборони на шляху кочовиків упродовж XIV-XVII ст. Інвентар 1698 року фіксує незадовільний статус поселення та його оборонної інфраструктури⁴⁰⁰. Арсенал вогнепальної зброї у 1689 році був переданий на зберігання межиріцьким францисканцям, після чого безслідно зник. У роки Північної війни (1700-1721 рр.) Межиріч зазнав руйнувань і до 1728 року остаточно втратив оборонний статус, перетворившись на населений пункт цивільного значення⁴⁰¹.

На рубежі XVII - XVIII ст. Межиріч належав до приватновласницьких володінь князів Любомирських, а з 1728 р. перейшов до сьомого ордината

---

⁴⁰⁰ Близняк М. Інвентар міста Межиріча і села Бельмажа 1698 року. *Острозький краєзнавчий збірник*. 2018. № 10. С.41.

⁴⁰¹ Близняк М. Інвентар Межиріча (Острозького) 1728 року. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею*. Нетішин, 2017. Вип. 6. С.121.

Острозького майорату - Павла-Кароля Сангушка⁴⁰². Внаслідок Кольбушівської угоди 1753 року – останній із Сангушків, кн.Януш-Олександр, відступив Межиріч коронному канцлеру Яну Малаховському⁴⁰³. 1794 року – канцлер Малаховський продав місто Тадеушу Чацькому, який володів ним до кінця 1795 р⁴⁰⁴. Згодом до грудня 1796 року місто перебувало у власності російського генерала від інфантерії (піхоти) Івана Ферзен. У зв'язку з тим, що Т.Чацькому російський імператор Павло I повернув усі раніше конфісковані маєтності, у подальші роки відбувалися суперечки між двома дворянами за право володіння маєтками. Вирішити майновий конфлікт так і не вдалося⁴⁰⁵.

Населення Межиріччя представлене кількома групами: шляхта, духовенство, міщани та селяни, а також жовніри. Про них ми дізнаємося з інвентарів першої третини XVIII ст. В Межиріччі стояла садиба луцького старости Антонія Мьончинського, якому належали два хутори з полями і двома сінокосами та волока поля. На замчиську мешкали шляхтянки Чарнецька, Поступальська, Семашкова та Заруцька⁴⁰⁶.

З духовенства тут провадили свою діяльність представники католицького ордену францисканців. Їх осередок існував у Межиріччі з XVII ст. – тут діяв францисканський Свято-Троїцький монастир і костел яким належали значні земельні володіння та піддані⁴⁰⁷. Відомо, що у монастирі станом на кінець XVIII ст. мешкав 31 чернець⁴⁰⁸. Інвентарний опис 1728 року ілюструє окремі моменти з життя та господарської діяльності цієї громади. Францисканці різними способами (купівля, оренда) розширювали власні ґрунти та кількість пляців у

---

⁴⁰² Там само. С.121.

⁴⁰³ Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Почаев, 1889. Т. 2 : Уезды Ровенский, Острожский и Дубенский. С.782.

⁴⁰⁴ ДІКЗО. Відділ фондів. No. КН4437/VI – Р795. Арк.322.

⁴⁰⁵ Близняк М. «Награждая военные подвиги»: володіння російського генерала Івана Ферзена в Острозькому повіті наприкінці XVIII століття. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею* / За ред. О.Кононюк, Т. Вихованця. Нетішин, 2014. Вип. 5. С. 82.

⁴⁰⁶ Близняк М. Інвентар Межиріччя (Острозького) 1728 року. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею*. Нетішин, 2017. Вип. 6. С.127.

⁴⁰⁷ Бирук М. Інвентарі Острожчини першої чверті XVIII ст. як джерело вивчення господарського стану Острозької волості. *Наукові записки. Серія "Історичні науки"*. 2009. Вип. 14. С.78.

⁴⁰⁸ Близняк М. Соціально-економічний розвиток містечок на півночі Острозького повіту в кінці XVIII ст. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Історичні науки*. 2011. № 17. С.88.

місті. Замкова зверхність у цій ситуації мала обов'язок пильно стежити за цим процесом, аби він відбувався у законних рамках і не дозволяти у майбутньому подальшого збільшення посілості у руках ченців через різноманітні хитрощі⁴⁰⁹. Осередок францисканців у Межирічі функціонував до 1866 року⁴¹⁰.

У Межирічі був незначний відсоток православного (на початку досліджуваного періоду) чи унійного духовенства. Від початку другої половини XVIII ст. у місті діяла дерев'яна церква св. Архангела Михаїла⁴¹¹. Відомостей про її функціонування у місті впродовж століття нині немає. Можна припустити, що храм на той момент був вже унійним.

Національний склад населення міста був неоднорідним. Основу склали українці (міщанський та сільський населення). Наприклад, інвентар 1708 р. фіксує прізвища чи прізвища українських родин: Макарчуків, Ткачів, Купченків, Качурів, Бабичів, Винників, Дейнек, Лавринчуків і т.д.⁴¹².

Поляки у Межирічі, як правило, це представники шляхетства та дрібних землевласників. На початку XVIII ст. вони мали мінімальний вплив на розвиток міста. Власне через події Української національної революції (1648 – 1676 рр.) населення польського походження емігрувало на етнічні польські землі Речі Посполитої. Отже, вони на певний час втратили своє домінуюче становище⁴¹³.

Єврейська громада в досліджуваній період становила невелику частку від населення Межиріча. Спільнота складалася з купців, корчмарів, шинкарів, ремісників, орендарів та тих, хто обслуговував названих осіб тощо. За нашими спостереженнями, в кінці XVII — першій третині XVIII ст. чисельність єврейського населення у Межирічі зазнавала значних коливань і до кінця вказаного періоду сягнула 10 % .

⁴⁰⁹ Близняк М. Інвентар Межиріча (Острозького) 1728 року. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею*. Нетішин, 2017. Вип. 6. С.127.

⁴¹⁰ Тесленко І. Межиріч-Острозький. *Князі Острозькі. Науково-популярне видання*. Київ, 2014. С. 235.

⁴¹¹ Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Т. 2. С. 783.

⁴¹² Ковальський М. Документальні письмові джерела з історії Острога. *Матеріали I-III Острозької науково-краєзнавчих конференцій "Остріг на порозі 900-річчя"*. 1992. Т. 1. С.71.

⁴¹³ Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: Історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття. Навчальний посібник* / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С.149

Наступні статистичні відомості про євреїв Межиріча маємо для 1765 року. Як фіксує перепис єврейського населення, у містечку євреї володіли 23 димами, які населяли 92 мешканці⁴¹⁴. Важливо, що вже у 1784 році у місті мешкало 40 євреїв⁴¹⁵. Ревізійний перепис 1795 року містить перепис єврейського населення Межиріча. У 1795 році, у місті розміщувалося 24 двори, які були заселенні 93 євреями⁴¹⁶. Отже, єврейська громада пройшла етап свого відродження протягом перших двох десятиліть XVIII століття. Після подій Північної війни (1700 – 1721 рр.) євреї почали повертатися з вимушеної еміграції. Вони швидко займають порожні пляци, розбудовують їх та відновлюють свою діяльність. Найбільше скорочення єврейської спільноти спостерігається на початку 1780-х років. На кінець XVIII ст. чисельність єврейського населення у Межирічі сягала 93-ох осіб.

Міщанський стан Межиріча звертає на себе увагу наявністю у господарствах тяглової худоби. У 1724 р. міщани володіли 94 волами та 58 кінями⁴¹⁷. Інвентар 1728 року фіксує у 70% жителів наявність волів та коней⁴¹⁸. Натомість, на користь шляхти та духовенства населення повинне було виконувати натуральні, відробіткові та грошові повинності.

Межирічани мали відбувати два дні панщини, працювати на панських луках та хорівському лісі. Водночас мали віддавати десятину на користь Межиріцького жіночого монастиря⁴¹⁹. З грошових повинностей у 1728 р. – мешканці мали сплачувати 200 злотих польських податку (більшу частину традиційно сплачували євреї). Сума річного чиншу сягала 134 польських злотих, а поколіщизна від мельників – 60 зл⁴²⁰. У 1775 році, згідно досліджень Конрада

⁴¹⁴ АЮЗР. Киев, 1890. Ч. 5: [Акты о городах]. Т. 2. Вып. 1: Переписи еврейского населения в Юго-Западном крае в 1765-1791 гг. / Сост. И. Каманин. С.79.

⁴¹⁵ Там само. С.355.

⁴¹⁶ ДІКЗО. No. КН4437/VI – P795. Арк. 321-332.

⁴¹⁷ Archiwum Narodowe w Krakowie (Polska) (далі — ANK), Archiwum Sanguszków, sygn. 461, k. 393 v.

⁴¹⁸ Бирук М. Острозька волость у кінці XVII-першій третині XVIII століть: дисертація на здобуття кандидата історичних наук. Острог, 2013. С.103.

⁴¹⁹ Близняк М. Інвентар міста Межиріча і села Бельмажа 1698 року. *Острозький краєзнавчий збірник*. 2018. № 10. С.42.

⁴²⁰ Бирук М. Населення Острожчини в першій чверті XVIII ст. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія "Історичні науки"*. 2008. Вип. 13. С.353.

Жеменецького, Межиріч входив до загального оподаткування разом із населенням Острога. Межирічани й острожани сплатили тоді 4 248 злотих злотих⁴²¹. Розмежувати ці суми не вдалося. Натуральні повинності репрезентовані у документі – бджолиною десятиною. Власники пасік були зобов'язані віддавати 10-й вулик на користь власника міста або сплачувати 15 злотих («очкове») за 1 вулик у випадку, коли міщанин-пасічник мав менше 10 вуликів. У 1724 р. у Межирічі була 21 пасіка, яку утримували як українці, так і євреї⁴²². Інвентар 1728 року згадує про пасіку в Межирічі, яку облаштували у 1727 році з 53-ох вуликів⁴²³

Відробіткова рента передбачала, що зимою кожен хто мав чи то коня чи то вола, забов'язаний був доставляти до острозького замку по дві фури дров⁴²⁴. У відробітковій повинності також входив обов'язок відпрацьовувати одну толоку на Хорівському фільварку⁴²⁵. Межиріцького фільварку на той момент вже не було – у 1708 році його спалило та знищило московське військо⁴²⁶. Шарварки полягали в необхідності ремонтувати греблю, надавати підводи та виконувати необхідні роботи під час спуску ставу⁴²⁷. Межиріцькі мельники із власними сокирами мали ремонтувати будівлі на території замку, а також греблі, мости, млини та інші господарські споруди⁴²⁸.

З економічного погляду Межиріч на початку XVIII ст. перебував у стані занепаду. Межирічанам фактично довелося відбудовувати ледь не з початку ремісниче, аграрне та промислове виробництво. Слід зауважити, як ми побачили вище, у більшості міщан була робоча худоба, а цеозначає, що пріоритетними напрямками економічного розвитку населення були обробіток ґрунту і

⁴²¹ Rzemieniecki K. Sumariusz podatkow dobr dawnej ordynacji Ostrogskiej z 1775 roku. *Острозька давнина*. 2016. Вип. 5. С.171.

⁴²² ANK, Archiwum Sanguszków, sygn. 461, k. 393-394 v.

⁴²³ Близняк М. Інвентар Межиріча (Острозького) 1728 року. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею*. Нетішин, 2017. Вип. 6. С.126.

⁴²⁴ Близняк М. Інвентар міста Острога 1728 року. *Наукові записки. Серія "Історичні науки"*. 2017. Вип.26. С.127.

⁴²⁵ Бирук М. Оподаткування міського та сільського населення Острозької волості в кінці XVII – першій чверті XVIII ст. *Історія торгівлі, податків та мита*. 2012. № 2. С.68.

⁴²⁶ Бирук М. Інвентарі Острожчини першої чверті XVIII ст. як джерело вивчення господарського стану Острозької волості. *Наукові записки. Серія "Історичні науки"*. 2009. Вип.14. С.74.

⁴²⁷ Близняк М. Інвентар міста Острога 1728 року. *Наукові записки. Серія "Історичні науки"*. 2017. Вип.26. С.127.

⁴²⁸ Там само. С.126.

тваринництво. Такої ж позиції дотримується М.Бирук, який пише: “Для межиріцьких міщан сільськогосподарські роботи відігравали провідну роль, про що свідчить значна кількість рогатої худоби у їх власності”⁴²⁹. Основною системою обробітку ґрунту для цих теренів була трипільна система⁴³⁰. Ґрунт у Межирічі глинистий, що дозволяло вирощувати на полях ячмінь, просо, жито, горох, овес, льон та коноплі⁴³¹.

Ремесло у соціально-економічному поступі відіграло другорядну роль.. На початку XVIII ст. у Межиріч існувало два ремісничих цехи – ткачів та різників. Ткачі повинні були виробити 50 аршинів полотна. Для цього їм фільварки постачали прядиво і коноплі. Різники у свою чергу окрім виробництва м’яса і його постачання мали сплачувати податок до цехової скарбниці⁴³². Натомість, основою вимогою замкової адміністрації перед цехами було сумлінно виконувати свою роботу. Їм забезпечували необхідні умови. Межиріцьким цеховикам не загрожувало бути притягнутими до робіт у замку, ремонту гребель, мостів, будівель⁴³³. Загалом, з ремісників Межиріча можемо перелічити: ткачів, ковалів бондарів, шевців, різників, винників⁴³⁴, кравці⁴³⁵. Межиріцькі євреї працювали пекарями та столярами⁴³⁶. Інше ремесло вони не практикували, тому що з виробничих професій їм були необхідними лише ті, які відповідали їхнім релігійним міркуванням⁴³⁷.

⁴²⁹ Бирук М. Острозька волость у кінці XVII-першій третині XVIII століть : дисертація на здобуття кандидата історичних наук. Острог, 2013. С.132.

⁴³⁰ Гаталяк О. Суспільно-економічний розвиток Волині у складі Польщі у XVI-XVIII ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Географія.* 2016. № 1. С.39.

⁴³¹ Близняк М. Соціально-економічний розвиток містечок на півночі Острозького повіту в кінці XVIII ст. *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки.* 2011. Вип.17. С.88.

⁴³² Бирук М. Інвентарі Острожчини першої чверті XVIII ст. як джерело вивчення господарського стану Острозької волості . *Наукові записки. Серія “Історичні науки”.* 2009. Вип.14. С.75.

⁴³³ Бирук М. Оподаткування міського та сільського населення Острозької волості в кінці XVII – першій чверті XVIII ст. *Історія торгівлі, податків та мита.* 2012. № 2. С.67.

⁴³⁴ Близняк М. Інвентар міста Межиріча і села Бельмажа 1698 року. *Острозький краєзнавчий збірник.* 2018. № 10. С.36-42.

⁴³⁵ Близняк М. Інвентар Межиріча (Острозького) 1728 року. Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. Нетішин, 2017. Вип. 6. С.123-126.

⁴³⁶ ДІКЗО. No. КН4437/VI – P795. Арк.321-328.

⁴³⁷ Kaźmierczyk A. Żydzi w miastach prywatnych. Wybrane aspekty. *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych.* 2016.Т. 77. S. 368.

Промисли у міському виробництві посідали значне місце, адже саме вони постачали сировину та матеріали для виготовлення певної продукції⁴³⁸. З промислів серед населення Межиріччя були поширеними – борошномельний, винокуріння, рибальство. Борошномельний промисел межиріччани розвивали не лише для забезпечення власних потреб, а й для реалізації муки на ринку Острога чи навіть за межами волості. На території містечка існувало два стави, на яких розміщувалися два млини з трьома колами у кожному⁴³⁹. Розвивався промисел у містечку успішно. До кінця сторіччя на ставках межиріччанами збудовано вже чотири млини з десятьма колами у кожному⁴⁴⁰. Виходячи зі сказаного вище, можна стверджувати, що борошномельний промисел тут належав до найприбутковіших. Не менш вигідною справою був спуст ставів, про що свідчать такі відомості: спуст одного ставу у 1708 р. приносив 1000, а у 1714 р. — вже 1333 злотих⁴⁴¹.

Винокуріння межиріччани найбільше практикували вже наприкінці XVIII ст. Переважно цей промисел перебував у руках єврейської громади міста. З інвентаря 1724 р. довідуємося, що в Межиріччі діяло 10 винниць із 18 котлами⁴⁴². У Межиріччі працювало чотири винокурні з шістьма котлами, які виробляли спиртні напої різних проб⁴⁴³. На винокурнях працювали євреї та селяни-українці. З кожного котла вироблялося від 80 до 160 відер горілки. Продукцію власники винокурень відправляли на продаж⁴⁴⁴.

⁴³⁸ Тхор В. Деякі питання соціально-економічного розвитку правобережних і західноукраїнських міст у XVIII ст. *Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура. Збірник наук. праць*. 1986. С.179.

⁴³⁹ Бирук М. Інвентарі Острожчини першої чверті XVIII ст. як джерело вивчення господарського стану Острозької волості. *Наукові записки. Серія "Історичні науки"*. 2009. Вип.14. С.82.

⁴⁴⁰ Близняк М. Соціально-економічний розвиток містечок на півночі Острозького повіту в кінці XVIII ст. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Історичні науки*. 2011. Вип.17. С.87.

⁴⁴¹ Бирук М. Інвентарі Острожчини першої чверті XVIII ст. як джерело вивчення господарського стану Острозької волості. *Наукові записки. Серія "Історичні науки"*. 2009. Вип.14. С.82.

⁴⁴² ANK, Archiwum Sanguszków, sygn. 461, k. 393.

⁴⁴³ Марискевич В. «Ревізійна тріада» містечок Острожчини (Аннопіль, Межиріч, Гоща) за матеріалами перепису 1795 року. *Актуальні питання історії України, всесвітньої історії та методик їх викладання. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Рівне, 2023. С.31-32.

⁴⁴⁴ Близняк М. Соціально-економічний розвиток містечок на півночі Острозького повіту в кінці XVIII ст. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Історичні науки*. 2011. Вип.17. С.88.

Торгівля у Межирічі була за згоди власників монополізована євреями. Вони утримували у місті постійні та заїжджі двори⁴⁴⁵, корчми, шинки, крамниці⁴⁴⁶. Наприкінці XVIII ст. в Межирічі працювало 11 шинкарів та 6 крамарів⁴⁴⁷. Основними торговими діями у містечку були ярмарки та торги. Ярмарки започаткували з 1605 року із отримання магдебурзького привілею. Відтоді ярмарки відбувалися дві на один рік – на свято Петра (29 червня) та св.Михайла (8 листопада). Меншими за масштабами проводилися торги щотижня, як правило у неділю⁴⁴⁸.

Асортимент товарів для населення та на експорт був різноманітним: борошно, жито, ячмінь, овес, мед, фрукти, хліб ягоди зібрані з межиріцьких садків та лісів, велика та мала рогата худоба, тканина, одяг, предмети побуту, реманент. Спиртні напої (вино, горілка, пиво), що виготовлялися межиріцькими винокурнями збувалися виключно євреями за правом пропінації. Особливо це відбувалося під час щотижневих торгів, коли оголошувався “вільний продаж питей”⁴⁴⁹. Прибутки та обсяги торгівлі сильно залежали від чисельності населення у Межирічі впродовж століття.

На початку XVIII ст. Межиріч зазнає демографічних втрат внаслідок Північної війни (1700-1721 рр.). Особливо важким був 1708 рік, коли у Межирічі перебувало московське військо під час постою якого населення могло покинути місто⁴⁵⁰. Різкий демографічний спад фіксується вже з кінця XVII-поч.XVIII ст. Так, у 1698 році у Межирічі розташовувалося 119 димів⁴⁵¹. З коефіцієнту 6 осіб на дим ми отримуємо приблизну кількість межирічан – 714 осіб. Станом на 1708 рік, у Межирічі внаслідок бойових дій неушкоджених димів залишилось всього

---

⁴⁴⁵ Там само.

⁴⁴⁶ ДІКЗО. No. КН4437/VI – P795. Арк. 321-332.

⁴⁴⁷ Там само.

⁴⁴⁸ Близняк М. Інвентар Межиріча (Острозького) 1728 року. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею*. Нетішин, 2017. Вип. 6. С.119.

⁴⁴⁹ Близняк М. Інвентар Межиріча (Острозького) 1728 року. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею*. Нетішин, 2017. Вип. 6. С.119.

⁴⁵⁰ Бирук М. Острозька волость у кінці XVII-першій третині XVIII століть: дисертація на здобуття кандидата історичних наук. Острог, 2013. С.94.

⁴⁵¹ Близняк М. Інвентар міста Межиріча і села Бельмажа 1698 року. *Острозький краєзнавчий збірник*. 2018. № 10. С.36-42.

54 або ж – 324 особи. Це – найбільше скорочення осілості містечка у XVIII ст. Починаючи з 20-х рр. XVIII ст. відбувається поступовий приріст населення. У 1724 році кількість димів у Межирічі сягає 94, або ж 564 мешканця⁴⁵²; у 1728 р. – 125 димів і 750 межирічан⁴⁵³.

Для аналізу демографічного поступу населення Межиріча з другої половини XVIII ст. маємо менше історичних джерел, аніж для першої чверті XVIII ст. З доступних нам документів важливе місце посідає сумарій податків Острозької ординації 1775 р. та ревізійний перепис 1795 року. Забігаючи наперед, можемо стверджувати про збільшення кількості населення Межиріча протягом другої половини XVIII століття. Із сумарія довідуємося про існування у містечку 165 димів. Використовуючи обрахунки з коефіцієнтом у підсумку маємо – 990 жителів. Наприкінці XVIII ст. Межиріч населяло – 1023 чоловіки⁴⁵⁴.

Населення наступного містечка Острожчини – Кунева, було свідком ряду подій, що визначили вектори його соціально-економічного поступу на всю другу половину XVIII ст. Кунів – розташований на правому березі р. Вілії та спочатку був межовим селом Острозької волості⁴⁵⁵. До 1606 р. Кунів перебував у статусі села, а з 1607 р. – отримав магдебурзьке право та статус містечка у складі Острозької волості, Луцького повіту, Волинського воєводства⁴⁵⁶. У 60-90-х рр. XVIII ст. містечко належало до князівських маєтностей династії Яблоновських.

Перша половина 1770-х рр. була визначальною у житті мешканців Кунева. У цей час князівство Острозьке, Прускунівське та Берездовське переживало свій етап кризи пов'язане із його власником – князем Яном-Каєтаном Яблоновським. Згідно з дослідженням Я.Бергерувної, князівство Яблоновських перебувало у занедбаному стані через марнотратну політику князя Я.-К.Яблоновського. Він не

⁴⁵² Бирук М. Острозька волость у кінці XVII-першій третині XVIII століть: *дисертація на здобуття кандидата історичних наук*. Острог, 2013. С.95.

⁴⁵³ Близняк М. Інвентар Межиріча (Острозького) 1728 року. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею*. Нетішин, 2017. Вип. 6. С.123-126.

⁴⁵⁴ Близняк М. Соціально-економічний розвиток містечок на півночі Острозького повіту в кінці XVIII ст. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Історичні науки*. 2011. Вип.17. С.88.

⁴⁵⁵ Тесленко І. Острозька волость у 1565-1608 роках: формування території, структура землеволодінь та механізм управління: *Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук*. Київ, 2006. С.95

⁴⁵⁶ Крикун М. Воєводства Правобережної України у XVI-XVIII століттях : статті і матеріали. Львів : Укр. Католический університет, гуманіт. ф-т, 2012. С.51.

дбав про свої маєтки, погряз у боргах на стільки, що і сам не знав як віддати позики навіть сільським шляхтичам⁴⁵⁷. У той же час, він боровся з Любомирськими за ординатську частину Острога, якою хотів заволодіти аби права на маєток належали лише його роду⁴⁵⁸.

Суперечки, позови та борги для князя Я.-К. Яблоновського закінчилися з його відходом у за світи 1764 року. Відтоді, уся його спадщина включаючи Кунів, відійшла дружині та племінникам покійного. Окрім постійних “родинних війн” між самими Яблоновськими, на їхні маєтки почали зазіхати і ті, що давали Яну-Кастану Яблоновському значні суми позик. Наприклад – родина Чацьких⁴⁵⁹. Аби покрити усі борги, Анна Яблоновська почала віддавати у заставу маєтки, що лежали на неординатській території Острожчини⁴⁶⁰. Так, у 1775 році, княгиня у листі, що адресований був сестрі пише: “Я втратила Кунів через лжеспадкоємців свого чоловіка”⁴⁶¹. Себто, це означає, що на певний проміжок часу Яблоновські втратили владу над Куневом. Як довго це тривало – потрібно досліджувати. Та відомо, що містечко не повернулося до власності Анни Яблоновської, а відійшло Йосифу Яблоновському та його гілці роду наприкінці XVIII ст⁴⁶².

Князівська влада над містечком уособлювалася двохповерховим розкішним палацом з парковим комплексом, який простягався до р. Вілії. Уся територія палацу оточувалася валом, який був залишками оборонних споруд доби середньовіччя та ранньо нового часу⁴⁶³.

Склад міського духовенства не мав суттєвих відмінних рис від того, що панувало серед населення вище охарактеризованих містечок Острозької волості.

⁴⁵⁷ Bergerowna J. Księżna Pani na Kocku i Siemiatyczach: (działalność gospodarcza i społeczna Anny z Sapiehów Jabłonowskiej). Lwów, 1936. S18.

⁴⁵⁸ Вихованець Т. Яблоновські в Острозі у кінці XVII –XVIII століттях: юридично-власницький вимір. *Острозька давнина*. Острог, 2020. Вип. 7.С. 172.

⁴⁵⁹ Вихованець Т. Яблоновські в Острозі у кінці XVII –XVIII століттях: юридично-власницький вимір. *Острозька давнина*. Острог, 2020. Вип. 7.С. 172.

⁴⁶⁰ Там само. С.173.

⁴⁶¹ Bergerowna J. Księżna Pani na Kocku i Siemiatyczach: (działalność gospodarcza i społeczna Anny z Sapiehów Jabłonowskiej). Lwów, 1936.S.18.

⁴⁶² Близняк М. Соціально-економічний розвиток містечок на півдні Острозького повіту в кінці XVIII ст. *Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк, 2011. №.5.С.5.

⁴⁶³ Krz. J. Kuniw, Kuniów . *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*. Warszawa : Druk «Wieku», 1883. Т. IV. S.879.

У Куневі діяло католицьке та православне духовенство. Католикам належав костел Різдва Богородиці при якому служив один ксьондз. За православною парафією була закріплена Святого Миколи яку доглядало 10 церковних служителів⁴⁶⁴.

Міщани Кунева традиційно для Волинського воєводства відбували – грошову, відробіткову та натуральну ренти. Єврейська громада Кунева сплачувала подимний податок (Posedyłka - пол.) який становив 142 зл. Християни сплачували ленунг розміром у 184 зл. Ладове з крамів призначалося євреям у 128 зл. Чинш платили виключно християни – 272 зл⁴⁶⁵. Євреї вносили до князівської скарбниці - чопове , гербове, митний, котловий податки⁴⁶⁶. Сумарно грошова рента з Кунева приносила його власникам 813 злотих⁴⁶⁷.

Натуральні податки передбачали передачу до князівського скарбу продукцію та товари – м'ясо, овочі, кури, каплуни, яйця, худоба та домашні тварини, добре відому нам, як “бджолина десятина”.

Кунів був містечком виключно землеробського типу⁴⁶⁸ . Тому, тутешні міщани та селяни, очевидно, більше залучалися до праці на куневських полях. Ймовірно, що вирощувалися традиційні злакові та технічні культури. Наприклад, з інвентаря 1767 року ми можемо приблизно реконструювати як відбувалося вирощування хмелю на передмістях. Вирощування рослини вимагало чималої праці. Тим паче кропіткою, тому що врожай відправлявся до куневських броварень та хмільників.

Отже, ділянку виділену під хміль вручну перекопували та оброблювали, готуючи ґрунт до посадки. Садженці накривали деревовим гіллям задля захисту від морозів. Щойно паростки активніше проростали, їх трішки скорочували та починали прополювати, аби зілля та бур'яни не приглушували ріст хмелю. Далі,

⁴⁶⁴Близняк М. Соціально-економічний розвиток містечок на півдні Острозького повіту в кінці XVIII ст. *Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк, 2011. №5.С.5.

⁴⁶⁵Bergerowna J. Księżna Pani na Kocku i Siemiatyczach: (działalność gospodarcza i społeczna Anny z Sapiechów Jabłonowskiej). Lwów, 1936.S.405.

⁴⁶⁶ Там само.S.314.

⁴⁶⁷ Там само.S.405

⁴⁶⁸ Тхор В. Соціально-економічний розвиток міст Південно-Східної Волині у XVIII ст. *Південно-Східна Волинь: наука, освіта, культура*. Хмельницький;Шепетівка,1995. С.141.

підрісший хміль укріплювали дерев'яними кілками і знову прополювали. Коли наставав час збирати врожай, хміль зривали, сушили, чистили та обережно складали у дерев'яні ящики, закріплювали камінням та зберігали у ретельно підготовленому сухому місці⁴⁶⁹.

З ремесла у Куневі відомо лише про діяльність декількох пекарень, що виготовляли хлібну продукцію на місцевий ринок. Куневські броварні та винокурні виготовляли пиво та горілчані напої. Наприкінці XVIII ст. у Куневі існувало 8 винниць з одинадцятьма котлами, що виготовляли спиртні напої третьої проби⁴⁷⁰. З промислів у Куневі існував борошномельний⁴⁷¹.

Торговці у містечку перебували під суворим контролем міської влади. У першу чергу це стосувалося торгівлі зерном, яку регулював замковий комісар. Влада що півроку проводила загальний обшук з метою перевірки системи вагів та виявлення махінацій і зловживань цінами з боку торговців. Кожен вид товару зважувався, а уповноважені посадовці перевіряли чи відповідає він встановленій вазі. За порушення вперше давали попередження, повторно – штраф⁴⁷².

Продавці спиртними напоями зобов'язувалися пильнувати за вчасним постачанням продукції на постійній основі до тих пір поки умови угоди не будуть виконані вчасно і задовільно. Якщо з певної причини товар не був доставлений до прилавків у термін, тоді збиралася загальна нарада торговців, на якій вирішувалося яким чином запобігти збоєм постачань і виконання замовлень у майбутньому. Про прийняття рішення повідомляли замковий уряд⁴⁷³. У торгових лавках жителі могли придбати – посуд, сіль, тютюн, овочі, м'ясо, спиртні напої. Вартість товарі часто коливалася від 30 до 75 монет.

⁴⁶⁹ Bergerowna J. Księżna Pani na Kocku i Siemiatyczach: (działalność gospodarcza i społeczna Anny z Sapiehów Jabłonowskiej). Lwów, 1936.S.84.

⁴⁷⁰ Близняк М. Соціально-економічний розвиток містечок на півдні Острозького повіту в кінці XVIII ст. *Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк, 2011. №.5. №.5.С.5.

⁴⁷¹ Bergerowna J. Księżna Pani na Kocku i Siemiatyczach: (działalność gospodarcza i społeczna Anny z Sapiehów Jabłonowskiej). Lwów, 1936. S.148.

⁴⁷² Там само.

⁴⁷³ Там само.

Кунів значно поступався у соціально-економічному поступі з містечок Острожчини у XVIII ст. Демографічну характеристику населення неможливо повноцінно провести на основі наявних джерел. Переписи кінця XVIII ст. свідчать про 493 мешканців⁴⁷⁴, що є досить малою кількістю для міського поселення.

Протягом XVIII ст. до складу Острозької волості входило шість містечок—Аннопіль, Берездів, Гоща, Киликиїв, Кунів та Межиріч. Населення містечок мало типову для Речі Посполитої соціальну градацію, що складалася зі шляхти, духовенства, міщанства та селянства. Магнатерія володіла містечками, у свою чергу шляхетство володіло земельними масивами, користувалося ділянками на умовах чиншу, або виконувало службові функції від імені власника. Духовенство належало до трьох найпоширеніших гілок християнства: римо-католицизму, унії та православ'я. Його частка і становище залежало виключно від релігійних переконань і вподобань володарів волості.

Етнічний склад представлений українцями (основа міщанського та селянського станів населення), поляків (які зосередили у своїх руках владні функції) та євреїв (власники ремісничих та торгових споруд). У зв'язку з тим, що українці переважали у етно-релігійній стратифікації, усі містечка розвивалися виключно як аграрні центри із розвитком промисловості задля забезпечення внутрішніх потреб населення. З промислів мешканці віддавали перевагу винокурінню та борошномельному. Торгівля була монополізована євреями, завдяки зв'язкам яких, розширювалася торговельна комунікація (як у Межирічі). Але, у більшості ярмарки та торги для жителів були єдиним способом задля продажу та купівлі продукції (Аннопіль та Кунів).

Упродовж досліджуваного періоду фіксуються значні демографічні коливання серед міського населення волості. Найбільше зменшення чисельності спостерігається у першій чверті XVIII ст. (у зв'язку з подіями Північної війни 1700-1721 рр.) та на початку 1770-х і 1790-х рр. коли Волинь сколихнули епідемії

---

⁴⁷⁴ Близняк М. Соціально-економічний розвиток містечок на півдні Острозького повіту в кінці XVIII ст. *Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк, 2011. №.5.С.5.

тифу та чуми. Зріст кількості димів та населяючих їх мешканців спостерігається протягом другої половини XVIII ст. Загалом, у період 1700-1795 рр. кількість проживаючого люду у містечках Острожчини сягало від 400 до 1000 осіб.

РОЗДІЛ ІV. СІЛЬСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ КРАЮ УПРОДОВЖ ХVІІІ ст.

Сільське населення – один із найскладніших аспектів. Більшість населених пунктів Острозької волості у ХVІІІ ст. складала саме села. Водночас їх соціально-економічний поступ найменше висвітлений у джерелах досліджуваного етапу історії краю. Причина у наступному. Такі села як : Білашів, Бельмаж, Грем'яче, Дерев'янче, Новостав, Розваж та Хорів належали до замкового фільварку. А тому, ситуація у них найбільше цікавила укладачів інвентарів та сумаріушів⁴⁷⁵. У ту ж пору села – Бродів, Гільча, Країв, Лебедине, Новосілки, Півче, Точевики, Оженин, Уїзне, Завидів, Зозулинці та Урвінь належали посесорам – шляхті-землевласникам, які володіли ними на правах оренди. Що відбувалося у них було виключно прерогативою та відповідальністю власників. Замок у внутрішнє життя посесорських сіл не втручався. До Острозького ключа станом на 1775 р. (згідно сумаріуша) входило – 20 сіл⁴⁷⁶. Посесорських – 14, замкових – 6. У відсотковому відношенні це – 70% на 30%.

Як у місті та містечках, верхами населення була шляхта та духовенство. Серед шляхтичів-посесорів на Острожчині у періоді 1700-1795 рр., можна виокремити родини: Малаховських (у с.Бродові)⁴⁷⁷, Словицьких (Оженин⁴⁷⁸ та Стадники⁴⁷⁹), Місіунових (Країв⁴⁸⁰), Макочан-Підгорецьких (Гільча)⁴⁸¹, Закашевських (Закотів⁴⁸²), Омецинських (Користь⁴⁸³), Сло-Малинські (Здовбиця⁴⁸⁴) тощо.

⁴⁷⁵ Бирук М. Сільське населення в Острозькій волості на початку ХVІІІ ст. *Острозький краєзнавчий збірник*. Острог, 2010. № 4. С.68.

⁴⁷⁶ Rzemieniecki K. Sumariusz podatkow dobr dawnej ordynacji Ostrogskiej z 1775 roku. *Острозька давнина*. 2016. Вип.5. С171.

⁴⁷⁷ Бендюк М. Історія села Бродів. *Острозький краєзнавчий збірник*. Острог, 2010. № 4. С. 202.

⁴⁷⁸ Денесюк А., Лагода О., Марискевич В. Історія села Оженин. *Соціально значущі проекти молоді - громаді Острожчини*. 2018. С.17.

⁴⁷⁹ Бендюк М., Журик С., Гушук Т. Історія Оженина, Краєва, Бродова, Стадник. Острог, 2011.С.97.

⁴⁸⁰ Там само.С.94.

⁴⁸¹ ДАЖО.Ф.№118. Спр.39. Сканкопія.Арк.4.

⁴⁸² Там само.Арк.1.

⁴⁸³ Там само.Арк.79.

⁴⁸⁴ Там само.Арк.118.

Духовенство у селах здебільшого було унійним. У Краєві на кошти Софії Місіунової була збудована унійна церква-фортеця у 1739 р. Про її оборонний характер свідчить товщина стін (1,5 м.) та декілька бійниць у західній стіні⁴⁸⁵. У 1776 році, Єловицькі збудували у с. Стадники унійний храм⁴⁸⁶. В с.Оженині у XVIII ст. була збудована унійна церква св. Михайла⁴⁸⁷. Повертаючись з полонництва у Римі, тодішній власник Оженина – Франциск-Боженець Єловицький привіз для храму ікону Богородиці⁴⁸⁸. У Бродові з 1785 року функціонувала церква Миколая Чудотворця, яка постала на кошти власника села – С. Малаховського.⁴⁸⁹

Більша частина православного духовенства була у Хорові та Розважі. В останньому існувала церква св. Кузьми та Дем'яна⁴⁹⁰. У Бельмажі більш відчутним був вплив католицького духовенства. Згідно з інвентарем 1728 р. у цьому селі францисканці володіли нерухомим майном та сільськогосподарськими угіддями⁴⁹¹. Перевага унійної конфесії пояснюється релігійною належністю більшості посесорів, а також культурно-релігійними тенденціями, що відбувалися на Волині упродовж XVIII ст.

Подальша стратифікація сільського населення залежала від загальноекономічного становища воєводства загалом, від становища міста та його внутрішнього ринку і його можливостей до зовнішньої торгівлі. На відміну від південних воєводств, де диференціація селян відбувалася під впливом колонізації через осmano-татарські акції, то на Волині це не грало помітної ролі⁴⁹². У першу чергу, поділ сільського населення зумовлювала лише одна, дійсно важлива для нього матеріальна цінність – земля.

⁴⁸⁵ Бендюк М., Журик С., Гуцук Т. Історія Оженина, Краєва, Бродова, Стадник. Острог, 2011. С.95.

⁴⁸⁶ Там само. С.98.

⁴⁸⁷ Журик С. Конфесії в селі Оженині в XVIII-XX ст. *Острозький краєзнавчий збірник*. 2012. № 5. С.82.

⁴⁸⁸ Денесюк А., Лагода О., Марискевич В. Історія села Оженин. *Соціально значущі проекти молоді - громаді Острожчини*. 2018. С.17.

⁴⁸⁹ Бендюк М. Історія села Бродів. *Острозький краєзнавчий збірник*. 2010. № 4. С. 202.

⁴⁹⁰ Близняк М. Інвентар сіл Хорова та Розважа 1699 року. *Острозький краєзнавчий збірник*. 2019. № 11. С.74.

⁴⁹¹ Близняк М. Інвентар Бельмажа 1728 р. *Другі Всеукраїнські краєзнавчі читання, присвячені пам'яті Григорія Гуртового. Наук. збірник. Матеріали Других Всеукраїнських краєзнавчих читань, присвячених пам'яті Григорія Гуртового*. 2016. С.86.

⁴⁹² Бойко І. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. Львів, 1963. С. 283.

Заможна сільська верхівка володіла великою площею як на той час : 1-1,5 волюки(до таких належав сільський в'їт⁴⁹³), середнє селянство – 0,25-0,5 волюки та безземельне селянство. За характером повинностей, що відбували селяни поділ був наступним: панщизняні селяни (жили на панській землі за виконання відробіткової ренти), чиншові (за володіння землею сплачували грошову ренту – чинш)⁴⁹⁴. За ступенем забезпеченості домашньою худобою селяни поділялися на – тяглових та піших. Не можна стверджувати, що цей поділ і співвідношення між сільськими станами залишався сталим протягом століття. Перша половина XVIII ст. характеризувалася стрімким розвитком товарно-грошових відносин. Зростає чисельність заможних селян, хоча паралельно все більше стає малоземельних – піших, одנותяглових та халупників⁴⁹⁵.

Існувало і вільне селянство на селах Острожчини. Але й термін “вільне” досить відносне. До цього сільського стану належали – гультяї, гулящі наймити та челядники. Останні замість виконання чи грошової, чи відробіткової, чи натуральної ренти, приписувалися до робіт на дворах пана⁴⁹⁶.

Слід декілька слів сказати і про ще одну сільську категорію – монастирських селян. Вони були закріплені за земельною власністю духовенства монастиря. У певних моментах становище монастирських селян було дещо ліпшим. Та це також, досить умовно. Найяскравішим прикладом для характеристики повсякдення монастирських селян є – село Дермань, а точніше Дерманський монастир. У другій половині XVII ст. тамтешнє духовенство перейшло до унії. Остаточно унія у Дермані утвердилася лише після 1720 року⁴⁹⁷.

У чому ж були відмінності у становищі монастирських селян з поміж інших сільських станів? Єдиною особливою рисою була наявність невеликого обсягу прав селян на землю. Вони були прописані у декреті монастирського суду

---

⁴⁹³ Бирук М. Інвентарі Острожчини першої чверті XVIII ст. як джерело вивчення господарського стану Острозької волості. *Наукові записки. Серія “Історичні науки”*. 2009. Вип. 14. С.78.

⁴⁹⁴ Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / В. А. Смолій (відп.ред.) К.: Наук. думка, 2006. Т.1. С.272.

⁴⁹⁵ Там само.С.273.

⁴⁹⁶ Там само .С.274.

⁴⁹⁷ Рафальский Л. Село Дермань. *Волинские губернские ведомости*. Житомир, 1867. № 1.С. 11-12.

від 26 червня 1765 року, за яким мала(!) частка дерманських селян володіли правом купівлі-продажі земельних площ. Чому ми наголошували на умовності даного твердження? Тому що, переважна частина селян Дерманя була монастирською власністю, їхню землю духовенство могло змусити – продати, віддати, подарувати чи забрати. А самих селян переселяли до осель якщо не в Дермані, то в інших монастирських володіннях⁴⁹⁸.

Повинності та оподаткування сільського населення включали у себе грошову, натуральну та відробіткову ренти. Наприклад, у Хорові 1708 року, селяни з півволокою сплачували 20 злотих чиншу, 5 злотих пофурцизни. Натуральні податки склалися з – 2 осьмаків вівса, половини гуски, двох курок. Відробіткова рента становила 3 дні панщини на тиждень. Ті, що володіли чвертю волоки платили 10 злотих чиншу, 2 злотих пофурцизни та два дні панщини. За цим слідувало віддати 1,5 осьмаки вівса та чверть гуски. Безземельним селянам потрібно було сплатити 1 курку або ж 10 злотих⁴⁹⁹. На відміну від Розважа та Хорова – селяни Білашева, Грем'ячого та Дерев'янчого мали сезонний розподіл відбуття панщини. А саме: по 3 дні від свята Благовіщення до свята Покрови і по 2 дні після свята Покрови до свята Благовіщення. Абсолютно усе населення сіл відбувало шарварки, закоски, обкоски, пофурцизну, обжинки та зажинки⁵⁰⁰.

Сумаріуши Острозького ключа за 1714 та 1724 рр. фіксують: селяни Розважа та Хорова сплатили 103 злотих пофурцизни; яловичина, свинина десятини здані на суму 30 злотих, осьмаків вівса – на 129 злотих. У 1724 році: чиншу з Хорова зібрано – 17 злотих, яловичої та свининої десятини – 42 злотих, осьмаків вівса – 32 злотих. Подорожчизну з біляшівських, хорівських та грем'яцьких селян отримали у розмірі 260 злотих⁵⁰¹.

---

⁴⁹⁸ Фотинский О. Очерки из истории быта монастырских крестьян на Волыни в XVII-XVIII вв. *Труды общества исследователей Волыни*. Житомир, 1910. Т. 3. С.12.

⁴⁹⁹ Бирук М. Оподаткування міського та сільського населення Острозької волості в кінці XVII – першій чверті XVIII ст. *Історія торгівлі, податків та мита*. 2012. № 2. С.69.

⁵⁰⁰ Бирук М. Населення Острозьчини в першій чверті XVIII ст. *Наукові записки. Серія "Історичні науки"*. 2008. Вип.13. С.355.

⁵⁰¹ Бирук М. Оподаткування міського та сільського населення Острозької волості в кінці XVII – першій чверті XVIII ст. *Історія торгівлі, податків та мита*. 2012. № 2.С.69.

Селяни Бельмажа у 1728 році, платили 200 злотих за невиконання панщини. З кожного поля вони відвозили десяту частину врожаю до замку. Бджолина десятина традиційно складала – кожен 10-й вулик, або 15 злотих за вулик, якщо всього їх менше 10. Взимку селяни Бельмажа відвозили дві фури дров⁵⁰². У 1775 році, з сіл Острозького ключа власники отримали – 12835 польських злотих.

Рівень оподаткування, як правило, залежав та регулювався від економічних можливостей сільських поселень. Досить важливим був розвиток сільського господарства, який був основоположним у житті селян Острожчини: ремесла, промислів, демографічної картини. Основу сільськогосподарського виробництва становив – фільварок. Він спеціалізувався на землеробстві та скотарстві. Частина товарної продукції, яка виготовлялася даним комплексом продавалася на ринку. З історії Острожчини досліджуваного періоду добре відомо лише про Хорівський фільварок. Село Хорів було центром зазначеного господарського комплексу. До нього також належали села: Бельмаж, Білашів, Грем'яче, Дерев'янче та Розваж⁵⁰³. Фільварок складався із замкових сіл, і його діяльність контролювалася із центру волості.

Відома нам джерельна база XVIII ст. не має жодних згадок щодо фільваркового господарства у посесорських селах Острожчини. З дослідницької точки зору буде неправильним відкидати і навіть ставити під сумнів можливість їх існування. Облаштування у селі фільварку, вважаємо, було першочерговим завданням в економічній розбудові поселення. М.Близняк оцінює місце фільварків у сільськогосподарській системі наступним чином: “Фільварки відігравали важливу роль у забезпеченні панського двору сільськогосподарськими продуктами, виготовленні сировини для промислів (мукомельного, винокуріння) і вирощуванні зернових для експорту, що давало

---

⁵⁰² Близняк М. Інвентар Бельмажа 1728 р. *Другі Всеукраїнські краєзнавчі читання, присвячені пам'яті Григорія Гуртового. Наук. збірник. Матеріали Других Всеукраїнських краєзнавчих читань, присвячених пам'яті Григорія Гуртового.* 2016. С.87.

⁵⁰³ Бирук М. Острозька волость у кінці XVII-першій третині XVIII століть : *дисертація на здобуття кандидата історичних наук.* Острог, 2013. С.136.

значні прибутки власникові”⁵⁰⁴. За припущенням М. Бендюка, один із таких фільварків міг розташовуватися у с. Бродові⁵⁰⁵. Але, документальних підтверджень нині немає. На думку краєзнавця, точніші відповіді можуть дати археологічні дослідження. М.Бирук припускає існування Новосілківського фільварку⁵⁰⁶.

Традиційно для волинських земель, фільварок оточувався частоколом. На його території розташовувалися хати, поділені на дві половини із центральними сіньми⁵⁰⁷. У них, зазвичай, проживали управителі, орендарі, слуги тощо. Всього таких будівель налічувалося від 1 до 3. Крім житлових будівель, центральна частина фільварку вміщувала також інші господарські будови: кухні, пекарні, льохи, стодоли, винниці та броварні⁵⁰⁸. Хліви хорівського фільварку були зруйновані під час квартирування у селі російських військ⁵⁰⁹. Хорівському фільварку належав ряд земельних площ: городи, поля, сіножаті у Грем’ячому, Бродові, Плосці, та Білашеві⁵¹⁰.

Керував фільварком – адміністратор. Він спостерігав за збором врожаю, за станом фільваркової худоби, рахував земельні площі. Своє управління він здійснював за допомоги тівуна, гуменного та присяжного. Останні виходили зі сільського стану, і навіть лібертовувалися від повинностей. Про свою діяльність і результати праці адміністратор звітував перед економом та власником маєтності⁵¹¹.

У фільварку земельні площі віддавали під засів житом (основний товар на продаж). Пшениця теж була розхожою, та її врожайність залежала від погодних

⁵⁰⁴ Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: Історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття. Навчальний посібник* / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 168.

⁵⁰⁵ Бендюк М. Історія села Бродів. *Острозький краєзнавчий збірник*. 2010. № 4. С. 202.

⁵⁰⁶ Бирук М. Острозька волость у кінці XVII-першій третині XVIII століть: дисертація на здобуття кандидата історичних наук. Острог, 2013. С.136.

⁵⁰⁷ Близняк М. Фільварок та селяни на Волині у другій половині XVIII ст. (на прикладі фільварку у селі Попівці). *Старий Луцьк*. 2014. № 10. С. 80.

⁵⁰⁸ Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / упоряд. І. Ворончук. Старокостянтинів: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2001. С.110.

⁵⁰⁹ ДІКЗО. Відділ фондів. № КН 23871 / III-Д 9250. Арк.41.

⁵¹⁰ Там само.

⁵¹¹ Баранович А. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. М: *Изд-во Академии наук СССР*, 1955. С.105-109.

умов та родючості тутешніх ґрунтів. Землі віддавали під ярі культури, такі як – овес. Його використовували як корм для худоби. Ячмінь сіяли задля виготовлення спиртних напоїв і ячмінної крупи⁵¹².

Фільваркові площі оброблялися плугами в які запрягалися воли. Осимі культури сіяли наприкінці серпня. Ярі культури засівали відразу після перших потеплінь та сходжень морозів. Після засіву, поле обробляли ралом та боронами. Врожай збирали серпом або ж косою⁵¹³. Посів здійснювали за пануючою, паровою системою землеробства у формі трипілля⁵¹⁴.

М.Бирук підкреслює, що досить часто сільське населення потерпало від неврожаїв. Та за спостереженнями дослідника В.Балуха, неврожай раз на три роки сприймався вже як нормальне явище⁵¹⁵. На родючість ґрунтів та врожайність впливали: система землеробства, клімат, слабкий розвиток тваринництва, недостатній обробіток ґрунтів, недостатня якість сільськогосподарського реманенту⁵¹⁶. Щодо останнього, то ми хочемо зауважити не лише на рівні якості, а й на кількості необхідних знарядь праці на полях. Тому що, це поступово підводить нас до наступного важливого питання у характеристиці сільського населення – професійного складу.

Як ми визначили вище, ремесло та промисли відігравали важливу роль, а ніж землеробство чи скотарство. Вони забезпечували фільварок сільським реманентом, інструментами і так далі. Тому, слід простежити кількість сільських ремісників на основі наявної джерельної бази, різноманітність спеціалізацій протягом досліджуваного періоду, тощо.

Ремісників у період 1699-1728 рр. у селах замку вкрай мало. У 1699 р. відомо лише про одного кравця⁵¹⁷. Інвентар 1708 р. містить малочисельні згадки

⁵¹² Див : Балух В. Фільварки пізньосередньовічної Польщі. Чернівці: Золоті літаври, 1999. С.201.

⁵¹³ Бойко І. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. Львів, 1963. С.55-57.

⁵¹⁴ Гаталяк О. Суспільно-економічний розвиток Волині у складі Польщі у XVI-XVIII ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Географія.* 2016. № 1. С.39.

⁵¹⁵ Баранович А. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. М. : *Изд-во Академии наук СССР*, 1955. С.45.

⁵¹⁶ Бирук М. Острозька волость у кінці XVII-першій третині XVIII століть : *дисертація на здобуття кандидата історичних наук.* Острог, 2013. С.143.

⁵¹⁷ Близняк М. Інвентар сіл Хорова та Розважа 1699 року. *Острозький краєзнавчий збірник.* 2019. № 11. С.73.

про ремісників: бондар – 1, ткачі – 2, кравці – 2, коваль – 1, кушнір – 1⁵¹⁸. У Бельмажі 1728 р. зустрічаємо лише 1 скляра⁵¹⁹. У другій половині XVIII ст. у с.Бродові проживав лише один коваль, який виготовив хрест на купол місцевої церкви⁵²⁰. Це говорить про те, що квартирування військ та бойові дії на території Острожчини під час Північної війни (1700-1721 рр.) сильно вдарили по сільському ремеслу. Не менш становище ремісника підірвали самі фільварки, тому що населення майже завжди було задіяне на панщині. Більшим попитом користувалася обробка дерева, адже для фільварку виготовляли плуги, вози, сани, скрині і т.д.⁵²¹.

Промисли серед селян користувалися дещо більшою популярністю. Першість серед них належала мукомельному. У 1708 р. сільськими мешканцями Хорова було збудовано 4 млини⁵²². У таких селах як – Грем'яче та Білашів по одному⁵²³. Рибний промисел функціонував за рахунок малоземельних та безземельних селян⁵²⁴. Згідно з інвентарем 1708 р. такого роду господарство існувало у Хорові⁵²⁵, Грем'ячому⁵²⁶ та Білашеві⁵²⁷. Найінтенсивніше промисли діяли у Бельмажі. Якщо в інвентарі 1728 р. ми не зустрічаємо промислів жодного типу⁵²⁸, то у 1779 р. у селі вже розташовувалися: винокурня, пивоварний завод (що слід віднести до гуральництва) та млин⁵²⁹. Перевагу мешканці Бельмажу мали у тому, що вони входили до зони сільської округи Острога. Вона входила у

⁵¹⁸ ДІКЗО. Відділ фондів. № КН 23871 / III-Д 9250. Арк.49-50.

⁵¹⁹ Близняк М. Інвентар Бельмажа 1728 р. *Другі Всеукраїнські краєзнавчі читання, присвячені пам'яті Григорія Гуртового. Наук. збірник. Матеріали Других Всеукраїнських краєзнавчих читань, присвячених пам'яті Григорія Гуртового.* 2016. С.86.

⁵²⁰ Бендюк М. Історія села Бродів. *Острозький краєзнавчий збірник.* 2010. № 4. С. 202.

⁵²¹ Бирук М. Сільське населення в Острозькій волості на початку XVIII ст. *Острозький краєзнавчий збірник.* Острог, 2010. № 4. С.72.

⁵²² ДІКЗО. Відділ фондів. № КН 23871 / III-Д 9250. Арк.51.

⁵²³ Там само. Арк.53-54.

⁵²⁴ Бирук М. Населення Острожчини в першій чверті XVIII ст. *Наукові записки. Серія "Історичні науки".* 2008. Вип. 13. С.354.

⁵²⁵ ДІКЗО. Відділ фондів. № КН 23871 / III-Д 9250. Осілість міста Острога 1708 року. Арк.51-52.

⁵²⁶ Там само. Арк.53.

⁵²⁷ Там само.

⁵²⁸ Близняк М. Інвентар Бельмажа 1728 р. *Другі Всеукраїнські краєзнавчі читання, присвячені пам'яті Григорія Гуртового. Наук. збірник. Матеріали Других Всеукраїнських краєзнавчих читань, присвячених пам'яті Григорія Гуртового.* 2016. С.86-87.

⁵²⁹ Близняк М. Соціально-економічний розвиток Бельмажа в кінці XVIII – середині XIX ст. *Наукові записки. Серія «Історичні науки».* 2011. С.390.

межі міського землеволодіння і була продовженням міста⁵³⁰. Це означає, що жителі Бельмажа відправляли сировину, що використовувалася у міському виробництві, а замкова адміністрація, припускаємо, цьому сприяла.

Сільське господарство виходячи із вище наведених відомостей та фактів зазнало руйнувань в ході Північної війни (1700-1721 рр.). З усіх промислових та ремісничих будівель вціліли лише одиниці. Їхніми виробами та сировиною користувався лише фільварок. Себто, селяни працювали у ремеслах та промислах і ледве забезпечували внутрішні потреби фільварку. На початок XVIII ст. їхнього потенціалу далеко недостатньо задля виходу на міський ринок. Малочисельність ремісників та землеробів у селах слід пояснити тим, що у першій третині XVIII ст. більшість сіл Острожчини зазнали втрат серед населення.

Від кінця XVII - першої третини XVIII ст. можемо простежити незначну позитивну динаміку росту сільського населення. Загальну статистику будемо наводити на прикладі замкових сіл. Село Розваж: 11 димів – у 1699 р.,⁵³¹; 18 димів – у 1708 р.⁵³². Село Хорів: 55 димів – у 1708 р.⁵³³; 92 дими – у 1728 р.⁵³⁴. Село Бельмаж: 16 димів – 1708 р.⁵³⁵; 22 дими – у 1728 р.⁵³⁶. Село Білашів: 11 димів – у 1708 р.⁵³⁷; 20 димів – у 1728 р.⁵³⁸. Село Дерев'янче : 4 дими – у 1708 р.⁵³⁹; 21 дим – у 1728 р.⁵⁴⁰.

Отож, у межах першої третини XVIII ст. Найбільш заселеним із сільських поселень був Хорів. За два десятиліття кількість димів у ньому зросла у майже

⁵³⁰ Брянцева Т. Сельская округа городов правобережной Украины в 18 в. «Актуальные проблемы аграрной истории Украины», 1980. С.162.

⁵³¹ Близняк М. Інвентар сіл Хорова та Розважа 1699 року. *Острозький краєзнавчий збірник*. 2019. № 11. С.72.

⁵³² ДІКЗО . Відділ фондів. № КН 23871 /ІІІ-Д 9250. Арк.45-46.

⁵³³ Там само. Арк.49-50.

⁵³⁴ Бирук М. Острозька волость у кінці XVII-першій третині XVIII століть: *дисертація на здобуття кандидата історичних наук*. Острог, 2013. С.155.

⁵³⁵ ДІКЗО. Відділ фондів. № КН 23871 /ІІІ-Д 9250. Арк.43.

⁵³⁶ Близняк М. *Інвентар Бельмажа 1728 р.*//Другі Всеукраїнські краєзнавчі читання, присвячені пам'яті Григорія Гуртового. *Наук. збірник. Матеріали Других Всеукраїнських краєзнавчих читань, присвячених пам'яті Григорія Гуртового*. 2016. С.86.

⁵³⁷ ДІКЗО . Відділ фондів. № КН 23871 /ІІІ-Д 9250. Арк.52-53.

⁵³⁸ Бирук М. Острозька волость у кінці XVII-першій третині XVIII століть : *дисертація на здобуття кандидата історичних наук*. Острог, 2013. С.155.

⁵³⁹ ДІКЗО . Відділ фондів. № КН 23871 /ІІІ-Д 9250. Арк.54.

⁵⁴⁰ Бирук М. Острозька волость у кінці XVII-першій третині XVIII століть : *дисертація на здобуття кандидата історичних наук*. Острог, 2013. С.155.

два рази. Такий активний демографічний темп пов'язується із функціонуванням тамтешнього фільварку, який виготовляв сировину та продукцію для центру ключа – Острога. А тому, із поступовою відбудовою господарства після Північної війни (1700-1721 рр.), виникали і умови для відтворення сільської людності. Решта замкових сіл мали у межах 10-20 димів, що свідчить про важке становище їхніх мешканців, яке у наслідку відбилося на їхньому соціально-економічному поступі.

Повністю проаналізувати демографію сільського населення Острожчини у межах другої половини XVIII ст. не є можливим, з огляду на повноту джерельної бази. Єдиним документом, що починає відкривати “білі плями” даного хронологічного проміжку є – витяг із сумаріушу податків Острозької ординації 1775 р. Сумарій охоплює сільські поселення не лише замку, але й посесорів. Ревізійний перепис Острозького повіту 1795 р., не є суттєвим доповненням у цьому контексті. У ньому інформація історико-демографічного характеру відсутня у повному обсязі та обмежується переписом родин їх власників /посесорів.

Станом на 1775 р.: у с.Бродові жителі проживали у 63-ох димах; у Хорові – у 133-ох димах; у Дерев'янчому – у 29-ти димах; у Грем'ячому – у 27 димах; у Гільчі – у 143 димах ; у Краєві – у 85-ох димах; у Лідавому – у 33-ох димах; у Лебединому – у 36-ти димах; у Новоставчому – у 73-ох димах; у Півчому – у 16-ох димах; у Розважі – у 71-му димі; у Точевиках – у 15-ох димах; в Уїждому – у 63-ох димах; у Завидові - у 54-ох димах; у Зозулинчому – у 148-ох димах; в Урвені – у 39-ох димах⁵⁴¹.

З перелічених сільських поселень бачимо – до другої половини XVIII ст. сільське населення Острожчини перейшло до етапу розквіту своєї економічної діяльності, соціокультурного та демографічного поступу. Більшість сіл острозької волості до цього часу розміщували у собі ту кількість димів, яка була

---

⁵⁴¹ Rzemieniecki K. Sumariusz podantków dóbr dawnej ordynacji Ostrogskiej z 1775 roku. *Острозька давнина*. Острог, 2016. Вип. 5. С.171.

у середніх містечках краю у першій третині XVIII ст. Фактично, до кінця XVIII ст. демографічна криза минула.

Сільське населення Острожчини становило більшість серед мешканців волості. Соціальна стратифікація залежала від адміністративно-територіального та економічного фактору. У зв'язку із завершенням Північної війни (1700-1721 рр.) села починають скуповуватися польськими шляхтичами, які й становили першу ланку цієї структури. Духовенство здебільшого належало до унійного сповідання, про що свідчить активність розбудови релігійних споруд у селах, і з подальшою передачею саме унії.

Подальший поділ сільського населення залежав: від кількості домогосподарств та земельних площ (заможне селянство, середнє селянство, малоземельне та безземельне); характеру повинностей (панщизні, чиншові та монастирські); ступеню забезпеченості робочою худобою (тяглові та піші). Найнижчу ланку селянства складали гультяї, наймити та челядь.

Як і міське населення, селянство відбувало три види ренти – натуральну, грошову та відробіткову. Рівень кожного виду ренти суворо контролювався та регулювався виключно власником та посадовими особами. Основу розвитку господарства для сільського населення складали – землеробство та тваринництво. У свою чергу, вони належали до одного економічного комплексу – фільварку. До фільварку входили більшість замкових сіл з їхніми полями, лугами та сінокосами. Більшість продукції виготовлялася фільварком за рахунок панщини та шарварків до яких залучали селяни.

Становище сільських ремісників та селян, що працювали у промислах було підірване Північною війною (1700-1721 рр.). Квартирування військ, конфіскація майна та виробленого товару, бойові дії знищили більшість ремісничих та промислових будівель у селах. Певним чином розвиток сільських ремесла та промислу гальмувався самим фільварком. З ремісників найбільш поширеними були – ткачі, кравці, кушніри, бондарі. З промислів першість займав мукомельний. Не менш прибутковим було також винокуріння.

У першій третині XVIII ст. сільське населення поступового відновлювало демографічні втрати. Але, з причини того, що сільське господарство було практично зруйноване, процес відбувався повільно, і практично усі села волості налічували у межах 10-20 димів. Лише до другої половини XVIII ст. населення сіл Острожчини значно зросло і перевищило рівень кінці XVII ст. Все ж вдосталь дослідницьких проблем пов'язаних із сільським населенням у цей період залишаються не розв'язаними і вимагають подальших пошуків та наукового опрацювання.

ВИСНОВКИ

Обидві частини Острозької волості належали до однойменної ординації у складі Луцького повіту, Волинського воєводства. Упродовж першої половини XVIII ст. ця адміністративно-територіальна одиниця була розподілена на ординатську та неординатську відповідно між двома впливовими князівськими династіями – Сангушків та Яблоновських. Водночас не припинялася боротьба між вищезгаданими магнатськими родами за спадок князів Острозьких. Остання тривала посилилася на тлі Гайдамацького руху.

Відповідно до Кольбушівської транзакції (1753 року) майорат був розподілений між кредиторами князя Януша Сангушка. У свою чергу, це поглибило адміністративне та економічне роздроблення Острозького ключа, маєтності якого належали вже не двом, а щонайменше п'ятьом магнатським та шляхетським родинам. Безумовно, що вищезгадана подія та її наслідки позначилися на становищі міського та сільського населення.

Період 60-90-х рр. XVIII ст. у житті мешканців волості відзначився переслідуваннями та утисками зі сторони магнато-шляхетської верхівки, які були реакцією на події Коліївщини 1768 р. та Волинської тривоги 1789 р. Каральними методами Річ Посполита намагалася забезпечити стабільність своєї влади у Волинському воєводстві. Вже після 1793 р. Острозька волость відійшла до Російської імперії

Населення міста Острога у XVIII поділялося на декілька груп: міську верхівку, духовенство, міщанство та міська біднота. Упродовж XVIII ст. містом володів ряд князівських династій. Протягом першої половини XVIII це були князі Любомирські та Сангушки, а з другої половини представники родин: Малаховських, Потоцьких, Сапіг, Чацьких. Неординатською частиною упродовж усього досліджуваного періоду володіли князі Яблоновські.

Духовенство належало до трьох конфесій (римо-католицьке, унійне та православне). Католицькі ордени (францисканці, єзуїти, кармеліти та василіани) були активними у господарській та культурно-просвітницькій сфері. Уніати

користувалися значною підтримкою на території неординатських, тобто діничних маєтків князів Яблоновських. Православне духовенство підтримувалося тутешнім православним населенням. Протягом століття більшість духовенства втратила своє майно. Звичайно були спроби законним чином відстоювати свої святині. Магістрат у свою чергу, продовжував передавати у власність міста земельні угіддя православних храмів.

Острозьке міщанство згідно магдебурзького права мало право активно брати участь у міському управлінні. Попри це його участь в управлінні було повністю нівельоване протягом першої половини XVIII ст. Міщанство відбувало на користь міського управління – натуральну, відробіткову та грошову ренти. Лібертованими від повинностей та оподаткування були лише члени магістрату та військові. Натуральна рента передбачала постачання цехами продукції до замку. Основним методом сплати грошової ренти був чинш. До відробіткової ренти входили відбудови міської інфраструктури. Збільшення обсягу рент та оподаткування свідчить про суттєвий розвиток виробничого потенціалу населення міста у XVIII ст.

Більшість міського населення становили українці, які працювали в тому числі й ремісниками. Поляки були активними у міському управлінні, володіли земельною власністю в межах Острога та його передмістях. Єврейська громада в Острозі мала власну систему врядування – кагал. Основу його склали орендарі, купці, землевласники. Татари Острога становили основу міського гарнізону та половину ординатського полку. Вони не відіграли суттєвої ролі в економічному поступі міста. Їх головною функцією було забезпечення правопорядку в Острозі. Забезпечувався він досить важко, адже перша половина XVIII ст. наповнена частими конфліктами на національно-релігійному ґрунті.

З першої третину до кінця XVIII ст. в Острозі кількість ремісничих професій коливалася в межах від 20 до 40. Найбільше у місті працювало ткачів, шевців, чоботарів, гончарів, ковалів, кушнірів, різьбярів та пекарів. Установами, що об'єднували більшість ремісників до другої половини XVIII ст. Виступали – цехи. У 60-х рр. XVIII ст. княгиня Анна Яблоновська ліквідує їх у своїх

володіннях, вбачаючи у них стримуючий фактор соціально-економічного поступу населення її маєтностей. До початку 1790-х рр. острозькі ремісники та робітники на промислах переходили вже до більш прогресивних форм виробництва. Населення Острога мало змогу придбати виготовлену продукцію на ярмарках, що відбувалися тричі на один рік та торгах, які проводилися дві на тиждень (п'ятниця та неділя). Асортимент товарів для міського населення включав: хліб, сіль, борошно, пшениця, риба, м'ясо, спиртні напої, меблі, ювелірні вироби, свійські тварини тощо.

Демографічна картина міста виглядає наступним чином. Осілість міста різко скорочується внаслідок Північної війни (1700-1721 рр.). Більшість серед емігрантів, що полишали місто становили євреї та поляки. Лише із завершення війни починається приріст жителів. Євреї повертаються до Острога, тому що власниками міста забезпечувались для них широкі можливості для їх економічної діяльності. Поляки в Острог повертаються в рамках політики Речі Посполитої зі збільшення та посилення позицій польської шляхти на теренах Волинського воєводства. Станом на початок XVIII ст. у місті мешкало 1158 міщан, а наприкінці XVIII ст. – 4096 осіб.

Острозька волость включала у себе 6 невеликих містечок: Аннопіль, Берездів Гоща, Киликиїв, Кунів та Межиріч. Соціальна структура їхнього населення не мала між собою характерних відмінностей: шляхта, духовенство (католицьке, унійне, православне), а також міські та сільські стани (останній мешкав на передмістях). Етнічна палітра складалася з: українців (переважаюча частка), поляків (становила шляхту та управлінські кадри у містечках від імені власників) та євреїв (торговців, ремісників). Населення відбувало – натуральні, відробіткові та грошові повинності, що були аналогічними як і у мешканців м. Острога. Воно було задіяне у ремеслі, промислах, торгівлі та сільському господарстві. Пріоритетом у даних напрямках було забезпечення внутрішніх потреб населення та виконання ренти на користь острозького магістрату. У підсумку, населення містечок Острожчини у XVIII ст. коливалося від 400 до 1000 осіб.

Сільський стан населення мешкав у 20 поселеннях (станом на 1775 р.). На відміну від інших історико-географічних регіонів (наприклад Поділля) на теренах Волинського воєводства градація сільського населення залежала від кількості власної землі селянина (заможні, середні, малоземельні та безземельні). За характером повинностей (панщизні та чиншові), за наявністю робочої худоби (тяглові та піші). Як і міщани, селяни відбували грошові повинності (яловичина, свинина десятини, чинш тощо), відробіткові (шарварки, закоски, обжинки, панщина) та натуральні повинності. Сільське господарство посідало першість в економічному житті селян і безпосередньо пов'язувалося з Хорівським фільварком. Фільварок як господарський комплекс працював на острожкий ринок і на його угіддях селяни практикували у землеробстві та скотарстві. Сільські ремісники та залежали від становища фільварку та забезпечували його потреби у реманенті та інвентарі. Обсяги оподаткування та повинностей залежали від демографічної складової. У першій половині XVIII ст. села Острожчини мали не більше 10-20 димів внаслідок подій Північної війни (1700-1721 рр.). Друга половина XVIII відзначена суттєвим приростом сільського населення. В селах волості нараховувалося у межах 40-150 димів. У підсумку населення Острожчини у XVIII ст. здійснювало свій соціально-економічний та демографічний поступ у складній воєнно-політичній ситуації у Волинському воєводстві досліджуваного періоду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. Джерела:

1. Archiwum Narodowe w Krakowie (Polska), Archiwum Sanguszków, sygn. 461. k. 390 v. – 394 v.
2. Magazin für die neue Historie und Geographie, angelegt von D. Anton Friedrich Büsching. Halle, 1788. Т. XXII. 553 s.
3. Osiadłość miasta Ostroga anno 1708 / Wyd. J. Nowicki. *Rocznik Wołyński*. Równe, 1938. Т. 7. S. 179-250.
4. Rzemieniecki K. Sumariusz podantkow dobr dawnej ordynacji Ostrogskiej z 1775 roku. *Острозька давнина*. 2016. Вип. 5. С. 159 – 175.
5. Żydowski samorząd ziemski w Koronie w XVII-XVIII wieku / org.: A. Kaźmierczyk, P. Zarubin. Kraków : Księgarnia akademicka, 2019. 61 s.
6. Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. К, 1876. Т. 3 : Акты о гайдамаках (1700-1768). 1028 с.
7. Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. / ред. В. Антонович. Київ, 1869. Т. 1 : Ч. 5: Акты о городах (1432-1798). 736 с.
8. Архив Юго-западной России. Ч. 5: [Акты о городах (1432-1798)]. Київ, 1890. Т. 2 : Вып. 1: Переписи еврейского населения в Юго-Западном крае в 1765-1791 гг. / Сост. И. Каманин. Киев, 1890. 1287 с.
9. Близняк М. Інвентар сіл Хорова та Розважа 1699 року. *Острозький краєзнавчий збірник*. 2019. № 11. С.389-392.
10. Близняк М. Інвентар міста Берездова 1767 року. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею* / За ред. О. Кононюк, Т. Вихованця. Нетішин, 2024. Вип. 8. С. 76-91.
11. Близняк М. Інвентар Бельмажа 1728 р. *Другі Всеукраїнські краєзнавчі читання, присвячені пам'яті Григорія Гуртового*. Наук. збірник.

Матеріали Других Всеукраїнських краєзнавчих читань, присвячених пам'яті Григорія Гуртового. 2016. С. 83–87.

12. Близняк М. Інвентар Межиріча (Острозького) 1728 року. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею.* Нетішин, 2017. Вип. 6. С.117-127.
13. Близняк М. Інвентар міста Межиріча і села Бельмажа 1698 року. *Острозький краєзнавчий збірник.* 2018. № 10. С. 33–42.
14. Близняк М. Інвентар міста Острога 1724 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія».* 2018. Вип.27. С.187-206.
15. Близняк М. Інвентар міста Острога 1728 року. *Наукові записки. Серія «Історичні науки».* 2017. Вип 26. С.5-23.
16. Державний архів Житомирської області. №118/236. 434 арк.
17. Державний архів Житомирської області. №118/3Д/39. 125 арк.
18. Державний історико-культурний заповідник міста Острог. Відділ фондів. №. КН4437/VI – Р795. 377 арк.
19. Державний історико-культурний заповідник міста Острог. Відділ фондів. № КН 23871 / III-Д 9250. 64 Арк.
20. Лазорак Б. “Оуставы братскія съ послушаніємъ должнымъ хранити имамъ”: друкований статут братства Воскресіння Христового в Острозі (1760). *Острозька давнина. Науковий збірник.* 2013. Вип. 2. С. 175–218.
21. ЛННБ ВР. Ф. 5. Бібліотека Інституту Оссолінських у Львові. Оп. 1. Спр. 3739/II. Зведений реєстр прибутків та видатків Острозького замку 1775 – 1793 рр. 255 арк.
22. Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / [Упор. В. Атаманенко]. К.; Острог; Нью-Йорк, 2004. 384 с.

II. Література:

1. Антонович В. Волынская тревога 1789 года. Киев: Г. Т. Корчак-Новицкого., 1902. 99 с.

2. Антонович В. Нарис становища православної церкви на Україні від пол. XVII до к. XVIII ст. *Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI – XVIII вв.* Львів, 1900. С.81-154.
3. Антонович В. Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV-XVIII в. Львів, 1904. Т. 2 : Німецьке право в Польщі й Литві . С.178-462.
4. Баранович А. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. М., 1955. 182 с.
5. Баранович А. Правобережная Украина. *Очерки истории СССР: Период феодализма. Россия во второй половине XVIII в.* 1956. С.593-600.
6. Баранович О. Упадок города Речи Посполитой: Староконстантинов в XVIII в. *Вопросы истории.* 1947. № 8. С. 30 - 49.
7. Баранович О. Нариси магнатського господарства на півдні Волині у XVIII ст. *Записки Историко-Филологического Відділу.* 1926. Кн. 4. 56 с.
8. Бендюк М. Історія села Бродів. *Острозький краєзнавчий збірник.* Острог, 2010. № 4. С. 200–203.
9. Бендюк М., Журик С., Гушук Т. Історія Оженина, Краєва, Бродова, Стадник. Острог, 2011. 98 с.
10. Бирук М. Оподаткування міського та сільського населення Острозької волості в кінці XVII – першій чверті XVIII ст. *Історія торгівлі, податків та мита.* 2012. № 2. С.63-69.
11. Бирук М. Інвентарі Острожчини першої чверті XVIII ст. як джерело вивчення господарського стану Острозької волості. *Наукові записки. Серія “Історичні науки”.* 2009. Вип.14.С.71-84
12. Бирук М. Населення Острога в кінці XVII ст. *Історія музейництва та пам’яткоохоронної справи в Острозі та на Волині: науковий збірник.* Острог, 2011. Вип. 3. С. 382-388.
13. Бирук М. Населення Острожчини в першій чверті XVIII ст. *Наукові записки. Серія “Історичні науки”.* 2008. Вип 13. С.347-353.
14. Бирук М. Острозька волость у кінці XVII-першій третині XVIII століть: дисертація на здобуття кандидата історичних наук. Острог, 2013. 199 с.

15. Бирук М. Сільське населення в Острозькій волості на початку XVIII ст. *Острозький краєзнавчий збірник*. Острог, 2010. № 4. С.51-68.
16. Бирук М. Соціально-економічний розвиток Острога в кінці XVII ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 2012, Вип. 34. С.32-37
17. Бирук М. Соціально-економічний розвиток Острога на початку XVIII ст. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Старовижівщина з глибини століть*. Луцьк, 2008. Вип. 28. С.339-344.
18. Бирук М. Становище єврейського населення Острога в першій третині XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. 2011. Вип.17. С. 71–79.
19. Біла С. Унійні процеси в Луцько-Острозькій єпархії в історіографії другої половини XIX – початку XX ст. *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Л. Українки*. Луцьк, 2009. Вип. 22. С.15-28.
20. Близняк М. Візитація Параскево-П'ятницької церкви в Острозі 1786 року // *Наукові записки університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог, 2016. Вип. 25. С. 6-13.
21. Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: Історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття. Навчальний посібник* / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С.148-190.
22. Близняк М. Городяни Волині XVIII ст.: національний склад та конфесійні характеристики. *Збірка матеріалів III Всеукраїнської наук.-практ. конф. «Урбаніст. студії: сучасн. стан та перспект. розвитку»*. 2018. С. 139–143.
23. Близняк М. Метрична книга острозького новоміського Святовоскресенського храму як джерело з історії Острога. *Записки наукового товариства ім. О. Оглобина*. 2002. Т. 1. С. 5–8.

24. Близняк М. Місто Новий Остропіль у середині XVIII століття. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. 2023. Вип. 34. С. 13–26.
25. Близняк М. Місто Острог наприкінці XVIII – на початку XIX ст. *Студії і матеріали з історії Волині*. Кременець, 2009. С.226-232.
26. Близняк М. Повинності міщан Нового Острополя у середині XVIII ст. *Старокостянтинівщина та національно-визвольні змагання (100-річчю Української національної революції 1917-1921 рр. присвячується): науковий збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Старокостянтинів. 7-8 червня 2019 р.* / Редкол.: Л.В. Баженов (гол.), О.М. Завальнюк (співгол.) та ін. 2019. С. 246–253.
27. Близняк М. Регламентація економічної діяльності єврейської громади на Волині у середині XVIII століття (епізод 1759 р. з міської метрики Любара). *Universum Historiae et Archeologiae = The Universe of History and Archeology = Універсум історії та археології = Универсум истории и археологии*. Дніпро, 2019. Т. 2 (27). Вип. 1. С.70-83.
28. Близняк М. Рента міщан Волині у XVIII столітті. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2024. Вип. 35. С.19-36.
29. Близняк М. Соціально-економічний розвиток Бельмажа в кінці XVIII – середині XIX ст. *Наукові записки. Серія «Історичні науки»*. 2011. С.70-75
30. Близняк М. Соціально-економічний розвиток містечок на півдні Острозького повіту в кінці XVIII ст. *Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк, 2011. №.5. С.4-9.
31. Близняк М. Соціально-економічний розвиток містечок на півночі Острозького повіту в кінці XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки*. 2011. Вип. 17. С.80-94.

32. Близняк М. Торгові лавки Острога кінця XVIII – середини XIX ст. *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”*: Історичні науки. 2008. Вип. 10. С.68-83.
33. Близняк М. Фільварок та селяни на Волині у другій половині XVIII ст. (на прикладі фільварку у селі Попівці). *Старий Луцьк*. 2014. № 10. С. 78–91
34. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914). М: *Новое литературное обозрение*, 2011.1008 с.
35. Бойко І. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. Львів : Вид-во АН УРСР, 1963. 327 с.
36. Брянцева Т. До питання про класову боротьбу в містах правобережної України у 70 – 90-х рр. XVIII ст. *Вісник Київського університету*, 1980 р. №.22, С.64 – 70.
37. Брянцева Т. До питання про соціально-економічний розвиток міст Волині в кін. 18 ст. *Вісник Київського університету*, 1976 р., №.18. С.75 – 81.
38. Брянцева Т. Сельская округа городов правобережной Украины в 18 в. «*Актуальные проблемы аграрной истории Украины*», 1980. С.157 – 167.
39. Брянцева Т. Соціальна структура населення міст Волині кін. 18 ст. *Вісник Київського університету*, 1981 р. Вип. 23. С. 79 – 87.
40. Веремеєнко І. Етнонаціональний склад міського населення правобережної України у XVIII ст. *Terra incognita*. 2018. № 2. С. 32–41.
41. Вихованець Т. Хроніка Острозького фарного костюлу як джерело до вивчення генеалогій острозьких міщан. *Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства*. 2002. С. 125–135
42. Вихованець Т. Акти (хроніка) Острозького фарного костелу. *Острозький краєзнавчий збірник*. Острог, 2004. Вип. 1. С. 6–9.
43. Вихованець Т. Державці села Мізочка в добу Острозької ординації. *Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині*. Рівне, 2019. Вип. 1. С. 47-69.

44. Вихованець Т. Красилівський та Базалійський ключі у XVIII столітті. Сторінки занепаду Острозької ординації. *Острозький краєзнавчий збірник*. Острог, 2018. Вип. 10. С. 51-73.
45. Вихованець Т. Матеріали з історичної топографії Острога першої третини XIX століття *Острозький краєзнавчий збірник*. Острог, 2012. № 5. С.226-257.
46. Вихованець Т. Острозький ринок XVI-XVIII ст.: топографія та соціальна структура. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія"* Серія «Історичні науки». 2006. Вип.7. С. 518–541.
47. Вихованець Т. Острозькі храми XVI – середини XVII ст. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Історичні науки*. 2008. Вип.13. С.160-204.
48. Вихованець Т. Церква Параскево-П'ятницька. *Острозька академія XVI – XVII ст. Енциклопедія*. Острог, 2010. С.460-461.
49. Вихованець Т. Яблонівські в Острозі у кінці XVII –XVIII століттях: юридично-власницький вимір *Острозька давнина*. Острог, 2020. Вип.7. С.159 – 180.
50. Ворончук І. О. Населення Волині в XVI - першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: Монографія / І. О. Ворончук. Київ. 2012. с. 712
51. Гаталяк О. Суспільно-економічний розвиток Волині у складі Польщі у XVI-XVIII ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Географія*. 2016. № 1. С.36- 42.
52. Денесюк А., Лагода О., Марискевич В. Історія села Оженин. *Соціально значущі проекти молоді - громаді Острожчини*. 2018. С.15-23
53. Журик С. Конфесії в селі Оженині в XVIII-XX ст. *Острозький краєзнавчий збірник*.2012. № 5. С.82-93.
54. Заяць А. Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст. Львів: *ЛНУ ім. Івана Франка*. 2019. 582 с.

55. Історія міст і сіл України. Ровенська область. Київ, 1973. 680 с.
56. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / В. А. Смолій (відп.ред.) К.: Наук. думка, 2006. Т.1. 631 с.
57. Карліна О. Виконання рекрутської повинності міським населенням Волинської губернії (кінець XVIII–1860-ті роки XIX ст.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2017. №.5. С. 4–11.
58. Карліна О. Конфлікт між традиціями міського самоврядування і системою міського управління на Волині наприкінці XVIII-перших десятиліттях XIX ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2007. Вип.7. С. 280–289.
59. Карліна О. Міські стани в структурі населення Волинської губернії (кінець XVIII – середина XIX ст.) *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки*. Луцьк, 2018. № 6. С.3-16.
60. Карліна О. Правове регулювання торгово-промислової діяльності в містах Волинської губернії в кінці XVIII – середині XIX ст. *Літопис Волині: Всеукраїнський наук. часопис*. 2019. №21. С. 79–86.
61. Карліна О. Соціальна структура населення міст і містечок Волинської губернії наприкінці XVIII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2013. № 10. С.97-114.
62. Карліна О. Суконне виробництво в містах і містечках Волинської губернії (кінець XVIII ст. – початок 1860-х років). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2015. № 5. С. 15–21.
63. Карліна О., Шандра В. Епідемії та боротьба з ними в Україні (кінець XVIII–початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 2020. № 5. С. 37–54.
64. Ковальський М. Акти Острозького фарного костелу. *Воля з Волині*. Острог, 1997. Вип.6. С.45-47.
65. Ковальський М. Документальні джерела з історії м. Острога і Острожчини, виявлені в Головному архіві давніх актів (АГАД) у Варшаві

- Остріг на порозі 900-річчя: матеріали IV наук.-краєзн. конф. Сокаль, 1993. С. 74–86.*
66. Ковальський М. Документальні письмові джерела з історії Острога. *Матеріали I-III Острівської науково-краєзнавчих конференцій “Остріг на порозі 900-річчя”*. 1992. Т. 1. С. 92–98.
67. Ковальський М. Етюди з історії Острога. Острог: Острозька Академія, 1998. 288 с.
68. Крикун М. Воєводства Правобережної України у XVI-XVIII століттях : статті і матеріали. Львів : Укр. Католический університет, Гуманіт. ф-т, 2012. 701с.
69. Крикун М. Кордони й повітовий поділ Волинського воєводства в XVI-XVIII ст. *Географічний фактор в історичному процесі*. 1990. С. 135-145.
70. Крикун М. Природний рух населення на Правобережній Україні у 80-х – на початку 90-х років XVIII ст. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2002. №7. С.62-72.
71. Крикун М. Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. *Вісник Львівського університету: Серія історична*. Львів, 1988. Вип. 24. С.71-82.
72. Кулаковський П. Острозька ординація: задум фундатора і практика функціонування. *Острозька давнина. Науковий збірник*. 2015. Вип. 4. С. 20–34.
73. Левкович І. Нарис історії волинської землі (до 1914 р.). Вінніпег : *Ін-ту дослідів Волині*, 1953. 159 с.
74. Марискевич В. «Ревізійна тріада» містечок Острожчини (Аннопіль, Межиріч, Гоща) за матеріалами перепису 1795 року. *Актуальні питання історії України, всесвітньої історії та методик їх викладання. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Рівне, 2023. С. 30–34.
75. Метрична книга Свято-Воскресенської церкви м. Острога 1735-1759 рр.: публікація [електронне видання] / Укл. С.І. Кононський, за участю О.С. Боляк. Київ, 2019. 112 с.

76. Муляр А. Міграційні процеси на Правобережній Україні в кінці XVII – на початку XVIII ст. *Український історичний журнал*. 2000. №2 С. 94–101.
77. Перковський А. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. *Історичні джерела та їх використання*. 1969. № 4. С.196-209.
78. Петровський-Штерн Й. Острозький екзорцизм 1733 року і поза ним: практичка кабала, єврейська громада та релігійне прикордоння. *Judaica Ucrainica. Annual Journal od Jewish Studies*. 2015. Вип.4. С. 122–136.
79. Петровський-Штерн Й. Право на чарку: корчми, шинкарі й горілчана війна у штетлі (Волинська, Подільська та Київська губернії, 1790 - 1840). *Judaica Ucrainica*. 2013. № 2. С. 58–79.
80. Петровський-Штерн Й. Штетл: золота доба єврейського містечка. Київ : Критика, 2019. 394 с.
81. Равчук Г. Острог і його околиці. Львів, 1960. 115 с.
82. Сінкевич Н. Кармелітський монастир в Острозі у світлі візитації 1799 року. *Острозька давнина. Науковий збірник*. 2013. Вип. 2. С. 137–143.
83. Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Почаев, 1889. Т. 2 : Уезды Ровенский, Острожский и Дубенский. 696 с.
84. Тесленко І. Межиріч-Острозький. *Князі Острозькі. Науково-популярне видання*. Київ, 2014. С.234-236.
85. Тесленко І. Острозька волость у 1565-1608 роках: формування території, структура землеволодінь та механізм управління: *Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук*. Київ, 2006. 188 с.
86. Тхор В. Административно-политическое устройство городов Украины под властью шляхетской Польши (вторая половина XVII - XVIII вв.). *Автореф. дис.канд. ист. наук*. Киев, 1976. 23 с.
87. Тхор В. Актові книги ЦДІА УРСР у м. Києві про розвиток міст України доби феодалізму. *Архіви України*. 1975. № 5. С.60-64.

88. Тхор В. Деякі питання соціально-економічного розвитку правобережних і західноукраїнських міст у XVIII ст. *Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура. Збірник наук. праць*. 1986. С.176-185.
89. Фотинский О. Очерки из истории быта монастырских крестьян на Волини в XVII - XVIII вв. Приложения. *Труды общества изследователей Волини*. 1910. Т. 3. С. 1–46.
90. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Вінніпег : *Ін-т Дослідів Волині Накладом Т-ва "Волинь"*, 1984. Т. 1. 600с.
91. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Вінніпег : *Ін-т Дослідів Волині Накладом Т-ва "Волинь"*, 1986. Т. 2. 578 с.
92. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ: Генеза, 1997. 380 с.
93. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV - до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. Київ: Критика, 2008. 469 с.
94. Kaźmierczyk A. Podział kahału ostrogskiego w pierwszej połowie XVIII wieku. *Kwartalnik historii żydów*. 2001. № 4. S. 538 - 548.
95. Kaźmierczyk A. Tumult w Ostrogu w roku 1726. *Biuletyn żydowskiego instytutu historycznego. Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny*, 2000. № 2. S. 197 – 206.
96. Kaźmierczyk A. Żydzi w miastach prywatnych. Wybrane aspekty. *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*. 2016.Т. 77. S. 357 – 378.
97. Korzon T. Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764-1794): Badania historyczne ze stanowiska ekonomicznego i administracyjnego. Krakow; Warszawa, 1897. Т. L. 526 s.
98. Krz. J. Kuniw, Kuniów. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. Warszawa : Druk «Wieku», 1883. Т. IV. S.879.
99. Machynia M. Wojskowość ordynacji ostrogskiej za Sanguszków (1720-1766). Wybrane elementy. *Острозька давнина*. 2020. Вип. 7. С.92–114.
100. Marszalska J. Spór o transakcję kolbuszowską w świetle traktatów polemicznych "Uwagi w sprawie Ordynacji Ostrogskiej" Tomasza Dłuskiego z

1754 roku i “Prawdy objaśnionej” Piotra Hadziewicza z 1756 roku. *Острозька давнина*. 2020. Вип. 7. С. 62–71.

101. Penkała-Jastrzębska A. Spór o transakcję kolbuszowską w świetle traktatów polemicznych “Uwagi w sprawie Ordynacji Ostrogskiej” Tomasza Dłuskiego z 1754 roku i “Prawdy objaśnionej” Piotra Hadziewicza z 1756 roku. *Острозька давнина*. 2020. Вип. 7. С.29–38.
102. Żydzi Polscy 1648-1772: Źródła /opracow. A. Kaźmierczyk. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 2001. 298 s.

Додаток 2. Ревізійний перепис Острозького повіту 1795 року.

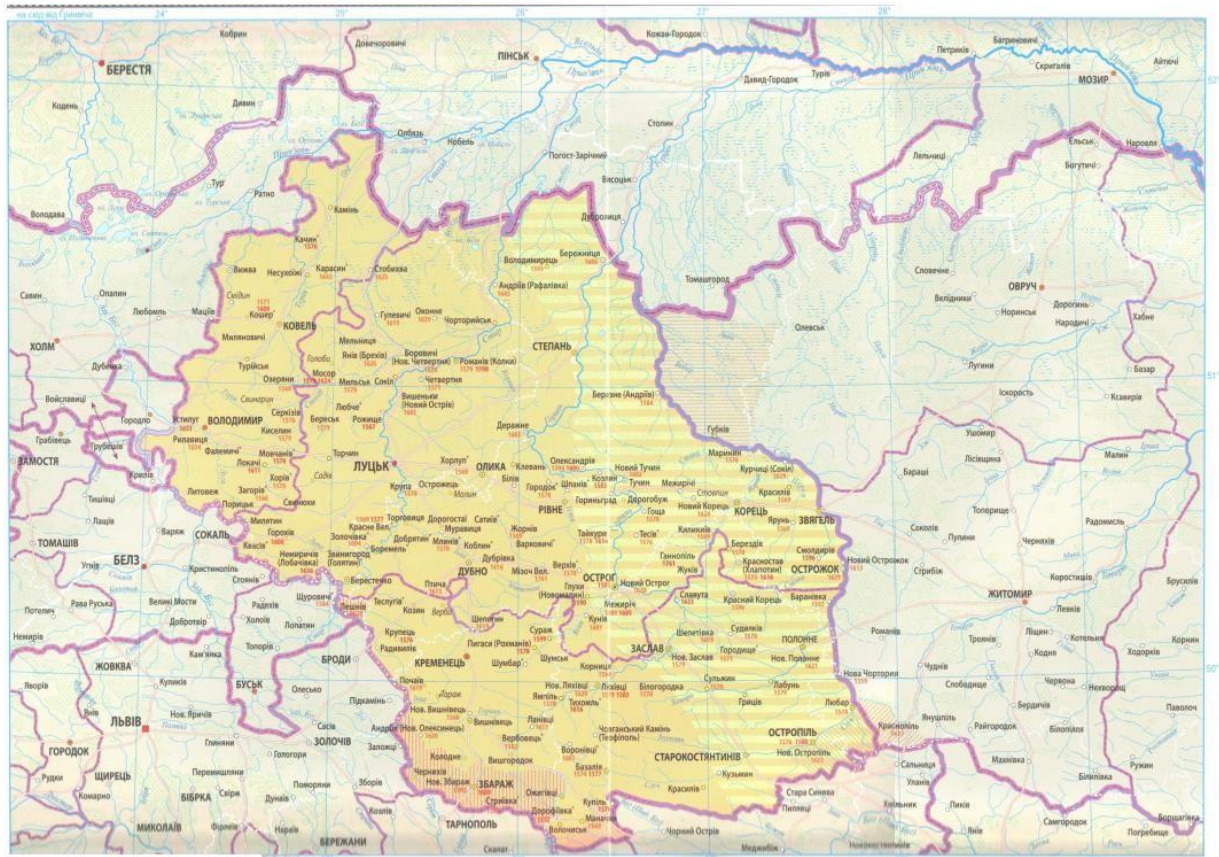
1795 roku dnia 23 Czerwca JEY IMPERATORSKIEY MOSCI, do publiczney wiadomości podnego ukazu dajem tę rewizyjną wiadomość o znajdujących się w pomieszczeniu...
 NA mocy wydanego 1794 roku dnia 23 Czerwca JEY IMPERATORSKIEY MOSCI, do publiczney wiadomości podnego ukazu dajem tę rewizyjną wiadomość o znajdujących się w pomieszczeniu...
 nieważności, niewyłączając samych małoletnich i zerzybiałego wieku osób nayrzetelniey, bez wszelkiego zatajenia; a ieslibym oś od kogo bądź w czasie poselakowanym zoftat, lub ze swiadectwa okazało się, iżm kogo kolwiek zataił, tedy mam podlegać naznaczonym w ukazach winom, bez naymniejszego względu.

Miejscowość	Mę-	Nie-	Lata.
	skiey	wie-	
	plci	plci	
a Mianowicie			
w części miasta Ostroga			
zwaney Juredykcy M. Kozłowski			
byłce w tych stronach Urodzone			
Osiedli			
1 Chata			
Staniław Janow syn Nowicki	37		Młody
Zona jego Anna Janowa		50	
Dziewi utnich			
synowie			
Jakub	15		
Janusz	7		
Bonako	9		
2 Chata			
Piotr Janow syn Sabanowski	31		Staro
Zona jego Maryanna Filipowna		32	
Dziewi utnich			
syn Michal	1		
3 Chata			
Kazimierz Maryanowna Wdowa		32	Dobrym Handlarz Staro
4 Chata			
Mikolaj Juregonow syn Kurzer	56		Staro
Zona jego Zuzonka Krawcowa		47	
Dziewi utnich			
syn Baufi	9		

Dworzanycki

Джерело: Державний історико-культурний заповідник міста Острог.
 Відділ фондів. No. KH4437/VI – P795.

Додаток 3 . Карта Волинського воєводства XVI – XVIII ст.

Джерело: Історія Волині. Т.1: навч. посіб. / Наук. ред. І. Ворончук. Київ; Харків: Видав. Олександр Савчук, 2021. 384 с.; іл.; 8 мап.

**Додаток 4. Чисельність єврейського населення в ординатській частині
Острога наприкінці XVII - першої третини XVIII ст.**

Рік	Кінець XVII ст.	1708 р.	1724 р.	1728 р.
Дими	71	109	139	165
Жителі	426	654	834	990
Частка у %	37%	65%	66%	70%

Створено на основі : ДІКЗО. Відділ фондів. № КН 23871 / III-Д 9250. Арк. 1-18; Бирук М. Соціально-економічний розвиток Острога в кінці XVII ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 2012, Вип 34. С.34.; Близняк М. Інвентар міста Острога 1724 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2018. Вип.27. С.193-201; Близняк М. Інвентар міста Острога 1728 року. *Наукові записки. Серія “Історичні науки”*. 2017. Вип. 26. С.12-19.

**Додаток 5. Чисельність єврейського населення Острога у другій половині
XVIII ст.**

Рік	1765р.	1778р.	1784р.	1787р.	1795р.
Дими	215	^{-542*}	323	282	617
Жителі	1777	963	1123	1829	2190

Створено на основі : АЮЗР. Київ, 1890. Ч. 5: *[Акты о городах]*. Т. 2. Вып. 1: Переписи еврейского населения в Юго-Западном крае в 1765-1791 гг. / *Сост. И. Каманин*. С. 79, 355, 414.; ДІКЗО. №. КН4437/VI – Р795. Арк. 118-267; 289-321.

---

*Кількість димів у джерелі не вказана.

Додаток 6. Динаміка чисельності населення ординатської частини м. Острога
наприкінці XVII - першої третини XVIII ст.

Рік	1708 р.	1724 р.	1728 р.
Дими	167	212	236
Жителі	1002	1272	1416

Створено на основі :

ДІКЗО. Відділ фондів. № КН 23871 / III-Д 9250. Арк. 1-18; Близняк М. Інвентар міста Острога 1724 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2018. Вип.27. С.193-201; Близняк М. Інвентар міста Острога 1728 року. *Наукові записки. Серія «Історичні науки»*. 2017. Вип. 26. С.12-19.